

Milorad Stojević
OGLED O PODRUPKU¹

dr. Milorad Stojević, Pedagoški fakultet, Rijeka, izvorni znanstveni članak. Ur.: 25. travnja 1995.

UDK 655.535.5 : 82.083

Ovaj tekst govori o podrupku (fusnoti), njegovu tehničkom opisu, funkcionalnim namjenama, a pruža i tipologiju s nekim strukturnim raščlambama pojedinih tipova te njihovu primjenu u znanosti i umjetnosti. Isto tako raščlanjuju se rubna značenja pojedinih elemenata strukture podrupka.

A)

a) Podrubak² se u različitim izvorima i na različitim jezicima tumači vrlo slično, bez većih odstupanja:

1 Naslov je mogao biti i: *Essay o fusnoti*, *Essai o fusnoti*, te, rabeći slična imena uobičajeno supostojeća u nas, i, dakako, u kombinaciji s naslovljenim odabirom. Pak tako: *Ogled o fusnoti*, *Essay o podrupku*, *Essai o podrupku*, i sl., a tome valja pri(z)brojiti i inačice/inačice navedene u podrupku br. 2 i njegovu podpodrupku^{***} i podpodpodrupku^{&&&}.

2 Odlučio sam se za riječ *podrubak*², iako bi ovaj termin moglo prevesti kao *podnicu*^{**}, *podnožnicu*, *nožnicu*, potom *okrajnik*, *okrajak*, *okrajnicu*, *podokrajak*^{***} i, kako je gdjekad uobičajeno: *bilješka*, *pozivna bilješka*, *napomena*, *opaska* i sl.

* Usp. Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1978[&], str. 461. Izdanje tog rječnika iz 1972. g. nema odrednicu *podrubak* u tumačenju značenja fusnote.

** Usp. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili sipskoga jezika, Knjiga druga, K - poni*^(1&&), Zagreb 1972.

*** Usp. Mirko Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb 1900, str. 702-703.^{&&&}

& Koje je izdanje nije navedeno.

(&&) Ovdje broj u oznaci *poni*¹ ne označuje broj podrupka nego knjižni kraj što završava s riječju *poni* i njezinim prvim tumačenim značenjem.

&&& Posebice glede toga pogledati ovu odrednicu: 2) (...) B) z n a c i, što se u knjigama prave (osb. na okrajcima).[#]

na hrvatskome,³ srpskome,⁴ hrvatskosrpskome (to jest srpskohrvatskome⁵), njemačkome,⁶ talijanskome,⁷ engleskome,⁸ itd.,⁹ kao i u specijaliziranim rječnicima.¹⁰

* Svi su ovi podrubni znaci, a tek dijelovi korpusa, uporabljeni kako bi upozorili na mogućnost umnožavanja podrubaka (multiplikaciju fusnota), ali isto tako na njihovu metatekstualnost i odmak od temeljno određene funkcionalnosti, o čemu ću u idućim odjeljcima članka.⁵

⁵ Mislim na cjelovitost, na tekst, a ne na diobu po člancima, to jest, ako diobu pretpostavljam, na razdjeljke/odjeljke, i sl., onda je članak sve ovo što je napisano.⁶

⁶Naime, ovo nije pravni tekst ili sličan tekst, a duljenje će mi služiti kao paradigma multipliciranja.

3 **fusnota** *njem.-lat.* (Fuss - noga, podnožje + nota - bilješka) bilješka ispod teksta (koja - obično sitnijim slovima - objašnjava nešto u vezi s izloženim tekstom); u najnovije vrijeme javlja se za taj pojam izraz *podrubak* (tj. bilješka *pod rubom* strane); označuje se sitnim brojkama ili zvjezdicama s gornje desne strane posljednjeg slova riječi u stavku koji se želi objasniti (: usp. podrubak br. 2 i njegov podpodrubak *);

fusnota ž [njem.] *žarg.* bilješka obilježena zvjezdicama ili brojkama, ob. otisnuta sitnijim slovima pri dnu stranice; objašnjava ili dodaje nešto uz glavni tekst (Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb 21994, str. 203; zanimljivo je da Anić u prvo izdanje svoga *Rječnika* nije unio riječ **fusnota**);

nota f. - 1. nota - znak, bilješka (- || Anmerkung, Zeichen || note || note || nota || nota ||) - bilješka, primjedba, opaska, zapis, zabilježba, napomena; note se zovu i bilješke ispod crte (nj. Fussnote) (...) [Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, I., A-O*, Zagreb 1969, str. 942];
itd.

4 **фуснота** (н. Fußnote, л. nota белешка) белешка или примедба при дну стране у књизи, која служи као допуна или објашњење нечега у горњем тексту (обично се означава звездом или ситном шифром с десне стране речи у тексту, а штампа се редовно ситнијим словима) (: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1970, стр. 1029)

5 **fusnota** ž. lat.-njem. *bilješka ispod teksta koja obično sitnim slovima objašnjava nešto u vezi s izloženim tekstom.* - Predgovor ovoj antologiji, oslobođen fusnota i naučничког кацперлука... Mihiz. (*Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika, knjiga prva, A-F*, Zagreb - Novi Sad 1967, str. 741);

фуснота и **фуснота** ж лат.-нем. белешка испод текста, обично написана ситним словима, која објашњава нешто у вези с изложеним текстом. - Предговор овој антологији ослобођен [је] фуснота и научничког кацперлука. Михиз. (: *Речник српскохрватског књижевног језика, књига шеста, С-III*, Нови Сад 1976, стр. 700)

6 **Fußnote** r сноска, подсрочное, примечание; e footnote; f note au bas de page. Am Fuße von Buch-, Broschüren- und Zeitschriftenseiten stehende Anmerkung zu bestimmten, gekennzeichneten Stellen des Textes. An diesen Stellen wird durch Ziffern (Bruchziffern) oder Zeichen (Sternchen und Kreuze) auf die F. hingewiesen. H. Ws. (Hugo Weschke) [: *Lexikon des Bibliothekswesens*, Herausgegeben von Horst Kunze und Gotthard Rückl unter Mitarbeit von Hans Riedel und Margit Wille, Leipzig 1969, str. 267];

Fußnote f. -, -n napomena ispod crte (: Dr G. Šamšalović, *Njemačko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb 91984, str. 419);

Fußnote die, -, -n bilješka, opaska (ispod teksta) [Dr. A. Hurm, *Njemačko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb 81988, str. 218], itd.

7 **nota** [nòta] (...) ~ *a piè di pàgina* bilješka ispod teksta, fusnota (...) [: M. Deanović - J. Jernej, *Talijansko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb 41973, str. 453];

nòta, s. f. (...) 4. spiegazione di un testo aggiunta spesso in margine o a piè di pagina: - *critica, esegetica* (: *Dizionario Garzanti della Lingua Italiana*, Milano 41971, str. 511-512).

8 **foot-note** ['fʊtnəʊt] s napomena na dnu strane, bilješka ispod crte, fusnota (: *Englesko-hrvatski ili srpski rječnik*, u redakciji Rudolfa Filipovića, Zagreb 151989, str. 431);

footnote 1. a note of reference, explanation, or comment often placed below the text on a printed page 2. something that is subordinately related to a larger event or work (: *Webster's school dictionary*, Springfield, Massachusetts 1986, str. 349), itd.

Zanimljivo je da sam što o podrupku našao isključivo u rječnicima, domaćim i stranim, ali ne i u enciklopedijama i sličnim priručnicima specijaliziranim za jezične ili njima slične poduke, navlastito one kulturološke naravi. Tako o fusnoti kao posebnoj jedinici nema ništa u britanskoj, talijanskoj, sovjetskoj, enciklopedijama JLZ-a i nekih ostalih. No, o podrupku, posebno ili usput, govore djela koja se bave metodologijom izrade diplomskog, magistarskog, doktorskog i sličnih znanstvenih radova, prisvajajući je isključivo za te razine pisanja.

Jednako tako zanimljivost je vezana za nešto starije,¹¹ pa i najstariji hrvatski rječnik, ali i moderni:¹² u njima nema naziva za podrubak. Jamačno je to zbog toga što: podrubak kao knjižna, književna i općeznanstvena pojava nije grafički rabljen na

9 Primjerice: svenska - fotnot; nederlands - voetnot; deutsch - Fussnote; english - footnote; français - note - (au bas de la page); italiano - nota (a pie di pagina); español - nota (al pie de una página); hrvatski - opaska [*Capitol's concise dictionary*, Zagreb-Bologna (?), str. 120]; itd.

10 Npr.: FUSNOTA (nem. *Fussnote* - napomena pri dnu) - Napomena uz tekst, štampana pri dnu ili na početku strane, za razliku od → **marginalija** koje se štampaju sa strane uz tekst. *F.* je od teksta odvojena prazninom ili crtom, i štampana obično petitom. Ako ima više *f.*, njihov red se određuje ili brojevima ili zvezdicama čiji se broj povećava. *F.* je odlika stručnog i naučnog teksta i u književnim tekstovima je ređa. U savremenoj književnosti, međutim, uz eksperimentisanje sa žanrovima i naglašenu »dokumentarnost« teksta, *f.* se sve češće pojavljuje, kao oznaka »prerušavanja« teksta, ironičke distance i umnožavanja mogućnosti čitanja. Rodonačelnik ovakve struje je Borhes, čije priče obiluju fiktivnim *f.* i drugim pseudonaučnim aparatom uz tekst. S. S. (Svetlana Slapšak) [*Rečnik književnih termina*, Beograd 1985, str. 213].

11 Primjerice Bogoslava Šuleka *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja* (preti-sak iz 1990, str. 674) ili Vladimira Mažuranića *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik* (preti-sak iz 1975, str. 755) donose napatuk **Nota**^a gotovo kao Faust Vrančić u prvom hrvatskom rječniku, a približna je i njemačka riječ **Notiz**^a u Šulekovu rječniku, ali i nekim ostalima gdje se nota poistovjećuje s podrupkom.

^a Vrančić: *Notare* (Latine'), *Segnare* (Italice'), *Mercken, Zeiche* (Germanice'), *Znamenovati* (Dal-maticice'), *T'egyezni* (Vngarice').^A

Šulek: **Nota**, *phil. Kennzeichen*, znak, biljeg, znaja (...) *Anmerkung*^a, bilješka, opazka (...)

Mažuranić: *nota*, *f.*, nota, sa značenjem znamen, obilježja, pak po tom ogovor, sramota, prikor (...) ^{AA}

^a **Notiz**^a, *stil. bilješka*, zapisak (...) ^{AAA}

^A *DICTIONARIUM QVINQVE NOBILISSIMARVM EVROPÆ LINGVARVM, Latinæ, Italicæ, Germanicæ, Dalmaticæ & Vngaricæ. CVM PRIVILEGIIS. VENETIIS, Apud Nicolaum Morettum. 1595, str. 67.*

^{AA} Mažuranić i sam poslije *Predgovora* svome rječniku u poglavlju *Kratice* na kraju (str. XIX) daje posebnu natuknicu *Znakovi* (i neke skraćnice o jezičnih i slovničkih oznakah itd.). Ti znakovi nisu ništa drugo do znakovi za podrupke zajedničkih karakteristika značenja, što su česta uzanca u sličnim znanstvenim poslovima. Mažuranićevi su ovi: * *Rieči, koje doduše jesu u A. R., ali ovdje dolaze u primjeru iz starijega doba ili u drugačijem značenju*; ** *Rieči, kojih nema u A. R.; ° Rieči tudje, iz izvora pisanih tudjim jezikom, ponajviše takove srednjolatinске itd., kojih ne imaju ni rječnici Du Cange ni Bartalov, ili bar ne u tom značenju*; ∞ *Rieči, koje sam čuo u pučkom govoru.*

^{AAA} Šulek, *ibid.*

^a / ^{aa} Te su riječi ispisane goticom.

12 Primjerice gradišćanski Hrvati već duže vremena žive u njemačkom govornom području, a u njihovu rječniku nema naznake za podrubak/fusnotu (*Gradišćanskohrvatsko-hrvatsko-nimški rječnik / Burgenländischkroatisch-kroatisch-deutsches Wörterbuch*, Zagreb-Eisenstadt 1991). Spominje se : *notica f, usp. bilješka* ** *bilješka*, *zabilješka*, *napomena* - *Notiz f, Aufzeichnung f, Vermerk.*

suvremen način, dakle ispod ruba, kao okrajak, podnožnica, podnožnik i slično, a to je tek djelomično točno; podrubak je rabljen tako da je bio grafički uklopljen u temeljni tekst, ili pokraj njega, pa se nije shvaćao izdvojeno, a ono što je i bilo izdvojeno, nazivalo se drugačije. Te i ostale činjenice bit će podrobnije objašnjene u kasnijim raščlambama.

Na osnovi tih određenja, uglavnom rječničkih općega tipa, podrubak se gotovo samo globalno i tehnički ukazuje: *podrubak je tekst pod rubom nekoga teksta, tekst o kraju čega, tekst pod tekstovnom »nogom«, nešto »ispod poda« teksta*, itd.. I, neka mi, zasad, to ostane najglobalnijom odrednicom podrupka.

b) Grafijsko-tehnički gledano, u povijesnom tijeku, od prvih, kamenih i ostalih zabilježaba, do današnjih, kompjutorskih, podrubak je vazda bio znak svoje zadaće, ili znak svoje slučajne ili posebice nakanjene zadaće, pa u tom potonjem slučaju nadilazi svoju temeljnu odrednicu i širi se u ono što će poslije biti naznačeno.

Glede toga podrubak ima ove najtipičnije znakove, što ih se uvijek prepoznaje »kao takve«, osim onih iz starijeg pismenskog fonda. Ponajčešće su to, kako je u mojim podrupcima s primjerima naznačeno, brojevi i zvjezdice.

Brojevi se, kao i ostali označitelji podrubaka, uporabljaju na različite načine. Naprimjer: 1, 2, 3, itd.; 1), 2), 3), itd.; (1, 2, 3, itd.; (1), (2), (3), itd.; [1, 2, 3, itd.; [1], [2], [3], itd.; (*), (**), (***) , itd.; [*], [**], [***], u posebičnim zadaćama *1, *2, *3, itd.¹³ Tekstualne potvrde jamče i stanovitu ostalu brojčanu kombinaciju, ali ona ovisi o uzancama označavatelja podrubaka, uzancama znanstvene, sociološke, tiskarske i ostale razine što određuju modnost i kopijnost viševrsnih razina.

Osim brojeva obično se kao tehnički pripomenak označavanja podrupka najčešće spominju i zvjezdice. Tehnika označavanja i ovdje je analogna, pa je ponavljam: *, **, ***, itd.; *) **, ***) , itd.; (*, (**, (***) , itd. (*), (**), (***) , itd.; [*], [**], [***], itd.

Glede brojeva i zvjezdica valja upozoriti da se uporabljaju različiti grafički tipovi brojeva i zvjezdica, ovisno o zamisli tehničkog urednika časopisa, knjige i ostalih publikacija; ovisno o tehničkim mogućnostima tiskare, kompjutora, ili, nekad, skriptorske umješnosti, te ovisno čak o grafičkoj, to jest grafičko-dizajnerskoj modi/»modi« u određenim tiskovinama, što vrijedi u cijelosti, ili u dijelovima, i za ostale primjere što će biti predočeni.

Ovisno o autorima i naravi njihova teksta gdjekad se kombinira podrubno označavanje brojevima i zvjezdicama. Čini se to u pravilu tako da:

- zvjezdica označava nešto što je *potpodrubak/pod-fusnota*, to jest *potpodrubak/pot-pod-fusnota*, itd., onoga što valja »podrubiti« unutar »glavnoga« podrubka i idućim

13 O tome će biti riječi s obzirom na označavanje tiskanih araka.

kombinacijama cikličnosti, odnosno metatekstualnosti (multiplikativnosti) fusnote, što sam je tehnički, tek dijelom, predočio u podrupku br. 2 ovoga teksta;

- zvjezdica, uz brojku podrupka, može označavati prijevodni dio cjeline teksta na koji se i podrubak i potpodrubak (zvjezdica) odnosi,¹⁴ ili posebni dio podrupka kao *potpodrubak*, odnosno kao signifikant slične tehničke, ali drugačije semantičke namjene.

Ta se dva tipa kombinacije zvjezdica i brojeva (brojeva i zvjezdica) mogu multiplicirati u raznolike podtipove, koje nije teško nazrijeti, a ja ih neću posebice uprimjeriti jer ih moj tekst već, namjerno, ima. Valja, međutim, znati da se spomenuta dva osnovna tipa podrubaka s istim multiplikativnim mogućnostima, logično, mogu javiti i s drugačijim grafičkim obilježbama a ne brojkama i zvjezdicama (zvjezdicama i brojkama), ali to je rjeđe i ima ponajviše likovno (dizajnersko) značenje za tiskani tekst, knjigu ili što ostalo uknjiženo.

I bez kombinacija zvjezdica ili broj imaju raznoliku uporabnu navadu:

- gdjekad se podrubak označava tako da svaka stranica bude obrojčana ili ozvjezdana do onog broja koliko podrubaka ima, iduća pak svojim brojem brojeva i zvjezdica; znači, označavanje se s prethodne ne prenosi na iduću stranicu; to je jedno od standardnih označavanja;

- zvjezdice, brojevi i ostala podrubna označja znaju biti raspoređena na kraju knjige ili svakoga poglavlja knjige pod naslovima koji sugeriraju: napomene, bilješke, opaske, itd.; takvim se načinom otežava simultano čitanje temeljnog teksta i podrupka što se na nj, ili, češće, koji njegov dio odnosi;¹⁵ u tom je slučaju kadšto teško razaznati sustav takva obilježavanja, a gdjekad je razvidno da nema nazočna sustava;

¹⁴ Primjerice: u glavnome je tekstu naveden tekst na lat. jeziku u podrupku označen zvjezdicom, a osim toga cjelina temeljnoga teksta zahtijeva u svom navodilačkom ili citatnom segmentu obilježavanje podrijetla izvorišta, pa se stoga uvodi brojčani podrubak. Ovdje se hoće razdijeliti dvije vrste *razumijevanja* i *upućivanja* na temeljni tekst. Slučajno odabrani primjer u praksi izgleda ovako na istoj stranici (: Erna Banić-Pajnić, *Smisao i značenje Hermesove objave*, Zagreb 1989, str. 21):

* »Naznačiti sve ono što se s hermetizmom događalo u 15. i 16. stoljeću kao povijest preciznih pročitavanja tekstova; slijediti mu mnogostruke odjeke na svim nivoima, značilo bi, bez sumnje, napisati izuzetno značajno poglavlje povijesti toga vremena.«⁴

⁴ Najznačajniji su joj radovi *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London, 1964, *Theatre of the World*, London, 1969, te *The Art of Memory*; London, 1966. (itd., op. M. S.).**

* U temeljnome je tekstu naveden sljedeći dio originala sa zvjezdicom na kraju: *Tracciare le vicende dell'ermetismo nei secoli XV e XVI come storia di precise letture di testi; seguirne le risonanze molteplici singolarmente importante della storia del tempo.** (La cultura filosofica..., 150. str.).

** Dio rečenice (a ovdje prestaje s brojem svoje okrajnice) koja prethodi tome podrupku (br. 4) glasi: *F.A. Y a t e s*, *autricea monografije o Giordano Brunu, u kojoj je polazište upravo recepcija hermetičke tradicije, te niza radova o posebnim terminima i aspektima te recepcije.*⁴ (...)

¹⁵ I ovdje može doći do kombinacija: jedna vrst podrubaka može biti na svakoj stranici koja ih zahtijeva zbog posebnih autorovih znanstvenih navika ili potreba, ali jednako drugu vrst podrubaka sadrži kraj poglavlja ili knjige.

- brojevima se kao podrupkom označava, primjerice, redni broj stiha koji se u podrupku tumači, ili se napominje da je nejasan, i sl.; uobičajeno je to u kritičkim i sličnim izdanjima kojega pisca;¹⁶ u takvim izdanjima može doći i do kombinacije takvoga i kojega ostaloga načina uporabe podrubaka;¹⁷

- nekad se, a obično je to u neuobičajenim grafičkim rješenjima, podrubak označava na onome mjestu gdje ga valja logički označiti; tako on može doći, doduše vrlo rijetko, na početku stranice ili, češće, u sredini; odjeljuje se od prethodnog i teksta koji slijedi punom ili kojom ostalom crtom, ali se može smjestiti i u zagrade (okrugle, uglate, vitičaste); povezano je to i s onim tekstovima koji podrupke imaju uz mjesto gdje se označuje, ali sa strane, lijevo ili desno, ili u kombinaciji, i lijevo i desno; slučaj je to primjerice kada se u gornjem dijelu stranice daje izvorni tekst, potom dolazi podrubak s namjeranim tumačenjem, a iza podrupka dolazi prijevod, transkripcija, transliteracija gornjega teksta, itd.¹⁸

Tehnički gledano, brojevima se i zvjezdicama najčešće označuju podrupci, ali ima i ostalih, primjerice: +, ++, +++, itd.; -, --, ---, itd.; °, °°, °°, itd. No, vazda tim znakovima ostaje ista ili slična funkcionalnost. Osim toga, neke su znanosti i umjetnosti, ili njihove grane, razvile posebne grafičke podrupke i njihovu ponešto drugačiju uporabu, smještaj i slično, što znači da neminovnu funkcionalnost podrupka prilagođavaju svojim svrhama a na račun njegove opsluživosti.

Podrubak, uza sve to, ne mora biti ičime sličnim označen, a niti ispod ruba ili na nekome mjestu na stranici. On, naime, može biti *inkorporiran* u sam tekst. Obično se to čini tako da se taj tekst *in continuo* predoči s temeljnim tekstom.

Kako prepoznamo taj skriveni podrubak? Prvovrsno po dvjema značajkama, jednoj tehničkoj a drugoj smisljenoj. Tehnička se značajka razaznaje po tome što je takav »podrubak«/podrubak pisan drugačijim tipom slova od onoga kojim je pisan temeljni tekst, a obično su to sitnija slova, rjeđe su kurzivno ili kako ostalo predočena.¹⁹

16 Primjerice, pripravljajući djela Jurja Barakovića u njegovoj *Jaruli* za 217. stih koji glasi *ku im kraj navisti, vičri ju prokuni* imaju podrubak s tim brojem (: 217 kraj: Chragl. a Chrag u *drugom izdanju* ispravljajući opako). Potom slijedi podrubak s brojem 231 koji se odnosi na taj stih. Znači, na jednoj stranici imamo dva podrupka koji ne slijede jedan drugoga nego upućuju na utilitarnost mogućega čitanja. Usp. u: *Djela Jurja Barakovića*, Stari pisci hrvatski, knj. XVII. Priredili za štampu P. Budmani i M. Valjavac, Zagreb 1889, str. 268.

17 Tako, primjerice, u knjizi *Djela Marina Držića* (Zagreb 1930) Milan Rešetar rabi tu kombinaciju. Gdjejad, npr. u *Tireni*, koristi sustav da je podrubak broj stiha na koji se taj okrajak odnosi, a u *Grižuli* pojedine riječi iz stihova označava brojevima i onda ih u podrupku tumači. To je i razumljivo, jer je primijenio sustav da mu u stihovima što su obrojčani (5, 10, 15, itd.) broj tumačena stiha bude podrubak, a tamo gdje stihovi, ili proza, nisu obrojčani, sam pripravljatelj stavlja brojeve podrubaka zato što smatra da nešto valja protumačiti, pojasniti, itd.

18 Usp. primjerice tekst *Krčkoga (Vrbanskoga) statuta*, u: Lujko Margetić / Petar Strčić, *Krčki (Vrbanski) statut iz 1388*, Krk 1988, str. 95-170.

19 Nije neobično i da se navodi pišu drugačijim slovima i uvučeno, s većom lijevom, ili objema

Smislena se značajka očituje po tome što se relativno naprasno prekida glavni tijek izlaganja kako bi se predočilo nešto što dijelom jest u vezi s glavnim tekstom, ali ne tako da bi se tome darovalo toliko prostora.²⁰

Taj, što ga nazvah smislenim, ne mora uvijek biti nagao i naprasan. Takav nije, primjerice, u tekstovima koji pripovijedaju unutar raščlambe sadržaj kojega djela, život nekoga pisca, citiraju neku pjesmu, dio nekoga djela, navode dijelove tuđih raščlamba, itd. Primjerice kada Franjo Marković piše o Ivanu Dežmanu i prepričava sadržaj kojega Dežmanova djela, recimo opsežna spjeva *Smiljan i Koviljka*,²¹ onda su slova sitnija, kao i onda kada navodi što Kurelac piše o Dežmanu,²² a tako je i u ostalim slučajevima.

Glede tih skrivenih podrubaka mogla bi se napraviti tipologija što seže od pradavnih titli i perikopa do skrivenih kodova u kompjutorskim programima što je nazočno u *passim-kodovima* mojega teksta.

Nadalje, podrubak nije obvezatan tamo gdje ga možda očekujemo iz znanstvene (žanrovske, žargonske, itd.) ili koje ostale navade, pa s obzirom na to nije ograničen ni broj podrubaka a niti izostanak tog ornatusa u kojemu tekstu. Razvidno je da su izravno obilježenih podrubaka lišeni stariji tekstovi, a da su uobičajeniji u suvremenim tekstovima, ali i u tim potonjima vladaju različite navade.

Uzmimo za primjer dva u nas prevedena djela iz različitih kulturoloških područja: knjiga Lewisa Mumforda *Grad u historiji*²³ (formata 23 X 18 cm i opsega 636 stranica) nema niti jednoga podrupka, a Aristotelova knjiga *O pjesničkom umijeću*²⁴ (formata 20 X 12,5) sadrži osnovni tekst tiskan na 47 stranica (s velikom lijevom marginom), a podrupci zapremaju 429 stranica s malim marginama, odnosno Aristotelovo djelo ima 1691 podrubak.

marginama.

²⁰ Primjerice Fran Kurelac u svome djelu *Runje i pahuljice*^{PP}, odnosno u poglavlju *Pripomenak*^{PP} unosi manjim slovima dva umetnuta poglavlja^{PP} koji s glavnom tematskom preokupacijom gotovo da i nemaju veze.

^{PP} *Runje i pahuljice. / Pěsní / podrugljive i pastirske / ponajveć Dubrovačke. / Skupio ih / iz rukopisov starijih i novijih / te ih kděkud / tumačio / Fran Kurelac / starinom Ogulinac a rodóm iz Bruvna u Krbavi. - / Umetnula se u Pripomenak i pověšt o ratovima / Uskočkom i Mantovanskom. - / Troškom Njegove Světlosti viteza Zmajića Svet-Ivanjskoga. - / U Zagrebu 1866-68. / Pismenî Dragutina Albrechta.*

^P O.c., str. I-LXI.

^{PP} A. Rat Uskočki. (*Kako ga izpripovědao Daru*) [O.c., str. XXV-XLIII] i B. Rat radi Monte Ferrata. (*Kako ga izpripovědao Daru*) [O.c., str. XLIV-LIII].

²¹ Franjo Marković, *O životu i spisih dra Ivana Dežmana*, u: Dr Ivan Dežman, *Izabrani spisi*, Zagreb 1896, str. XIX-XXII. Jednako tako čini Krsto Pavletić kad piše o Franji Markoviću. Usp. K. Pavletić, *Život i pjesnička djela Franje Markovića*, Zagreb 1917.

²² F. Marković, O.c., str. XXIII. i *passim*.

²³ Zagreb 21988.

²⁴ Zagreb 1983.

Ta dva primjera govore nam i o tome da namjena i značajke pojedinog djela - nakane autora ili naručitelja, sociološki milje i slični okoliši knjige i pojava gdje se podrubak javlja - određuju i stanovit odnos prema njemu, ali i prema tekstu i raznolikim kulturološkim ravnima uopće. O tome će se razabrati u *passim*-kodovima i *in*-kodovima²⁵ mojega teksta.

Tehnički opis podrupka i njegova okoliša nije cjelovit, ali upitnost u sam njegov naziv ne bi na osnovi svega bio potpun a da se ne spomenu i grafičke protege samoga ruba.

Isto kao što su podrupci, tako su i rubovi različite izvedbe, ali i ne tako maštovite. Najočitiye je to da nije pravilo da podrubak bude pod rubom. Može ga se tiskovno realizirati u bilo kojemu dijelu bjeline stranice. U tim se slučajevima od glavnoga teksta kome je on okrajak može odvojiti marginicama ili okvirićima ili pregradnim crtama i crticama (ako je podrubak smješten unutar teksta), a to vrijedi i za ostale položaje: lijevo ili desno od teksta, dijelom u tekstu dijelom na margini, itd. Uobičajenije je to u časopisima modernijih likovnih usmjerenja, iako u njima počesto takva raspodjela podrubaka, ali i ostalih elemenata teksta, dovodi u upitnost čitljivost rukopisa na kojem su se realizirale likovne ideje.²⁶

Ipak, najuobičajenija je klasična uporaba podrupka, a ta je da on bude - pod rubom (teksta). Da ne dođe do brkanja temeljnog (osnovnog, glavnog) i podrubnog teksta, iako se oni odvajaju podrubnim brojem i različitom vrstom slova, uobičajeno ih je razdvojiti crtom, dužom ili kraćom, punom ili isprekidanom, tanjom ili debljom, rjeđe u boji. Odvajanje crtom može biti zamijenjeno i nekim znakom: kružićem,

25 Pod *passim*-kodovima podrazumijevam tumačenja, komentare, objašnjenja i sl., što se razaznaju posvuda u mojemu, ili tuđemu, tekstu, a prije ili poslije pokazuju se u svojoj potpunosti. Postupnost u njihovu razaznavanju nameće i postupnost kako u tekstu bivaju raščlanjene pojedine teme ili problemi. Potpunim uobličavanjem *passim*-kodova, u tekstu ili podrupku, zapravo oni postaju *in*-kodovi. Ovaj moj postupak objašnjenja *passim*-kodova pretvara ih u *in*-kodove, a ovi potonji zapravo su na jednome mjestu protumačeni problemi, teme i sl., kako bi tako ostali, jer su dostatni u svojoj potpunosti, ili kako bi se na njih pozivalo u naznakama i, eventualno, vraćalo na mjesto potpuna tumačenja. Relacije između *passim* i *in*-kodova mogu i ne moraju biti komplementarne. Ne moraju u onom slučaju kada *in*-kodovi ne zahtijevaju prizivanje i u onom slučaju kada se *passim*-kodovi u svom kolažnom, postupnom, stvaranju tvorbeno ne oslanjaju na *in*-kodove. No češće je prožimanje, jer logika teksta ponajviše živi od te povezanosti, odnosno svaki tekst jedino može i problemski rasti od toga prožimanja.

Budući da sam stvorio te termine, čini mi se da su, bez obzira na to što jedni od drugih problemski žive, ipak *passim*-kodovi interpretativno fleksibilniji, a *in*-kodovi u svojoj stabilnosti definiranja semantički ranjiviji. Ovdje dolazimo do značajna obrata: jednako kako sam rekao da *passim*-kodovi postaju *in*-kodovi, ili to mogu, tako se cijeli tekst može shvatiti kao skup *passim*-kodova, pa su u tom globalnom određenju *in*-kodovi mogu nadavati kao *passim*-kodovi. Intrametatekstualno problem se strukturno usložnjava. O tome ću na drugome mjestu i ne u ovome tekstu.

26 U tim je slučajevima možda ispravnije podrubak, okrajak, podnožnik, podnožnu bilješku ili napomenu nazvati *pozivnom bilješkom*. O tome nazivu usp. npr. Ratko Zelenika, *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*, Beograd 1988, str. 245.

trokutom, kvadratićem ili kojim drugim,²⁷ no to je ili radi likovnog učinka ili radi naročite svrhe ili nakane.

B)

Već i grafičkotehnički opis podrubaka upućuje na njihovo osnovno obilježje, a ono je funkcionalnost, barem u globalnome određenju. Time nisam ništa posebno rekao, jer se i onome podrupku koji naoko nije funkcionalan može naći zadaća. Stoga ću podastrijeti moguću tipologiju podrubaka po specifikaciji zadaća, strukturnim (ne)posebnostima, formnim označjima, i sl. Pritom valja voditi računa da će svaki tip u specifikaciji zapravo biti ponajprije obilježen i svojim sadržajem, a potom i ostalim obilježjima što identificiraju specifičnost svakoga tipa. Ne krijem pritom kako ti tipovi pokazuju znatnu »samovolju«, to jest odupiru se konačnom određenju, upućujući na sklonost tipskoj miksiji.

Ta se samovolja očituje u strukturnoj graničnosti podrubka i njemu sličnih oblika, pa prema tome i stanovitoj semantičkoj relativnosti, to jest neodredivosti. Odnosno, odredivost, *diferentia specifica*, svodi se tek na grafijsko-tehničke značajke. Zbiva se to i unutar struktura moje tipologije i unutar atributivnih struktura podrubka u odnosu na slične oblike (marginalija, ogled, referencija, informacija, komentar, digresija, bilješka, floskula, itd.).

Klasična je tipologija viševerzna, ali u biti i slična i u osnovi ima pragmatske namjene i učinke. Tako se podrupci mogu podijeliti na dokumentarne (izvorne) ili bibliografske napomene,²⁸ eksplikativne napomene²⁹ i komparativne napomene³⁰ ili,

27 ⊗, ∇, ◊, ♣, ♥, itd.

28 *One treba da pruže jamstvo istinitosti određenih citata, da precizno upute čitatelja na korištenu bibliografsku jedinicu (izvor) te da se na taj način dobije veća pouzdanost i da se omogući čitateljima približe upoznavanje s odgovarajućim izvorima (vrelima)* [R. Zelenika, *ibid.*].

U prvu vrstu spadaju one (fusnote, op. M. S.) koje se najčešće nazivaju dokumentarnim (odnosno izvornim) napomenama (documentary footnotes) ili bibliografskim referencama (références bibliographiques): one, kao što im i ime govori, služe za navođenje bibliografskih podataka dokumenata (izvora) iz kojih su citati, ideje, činjenice, crpeni. Ove napomene pišu neki u tekstu, u okrugloj zagradi, što nije za preponuku u naučnom radu, jer one, u tom slučaju, razrivaju tekst. Prema tome, one se mogu smjestiti u tekstu samo ako su vrlo kratke. Inače im je mjesto pri dnu stranice. (Midhat Šamić, *Kako nastaje naučno djelo*, Sarajevo 1968, str. 96)

29 *One služe kao dopunska objašnjenja pojedinih dijelova izlaganja, određenih podataka, informacija, stavova, činjenica ili spoznaja koji su navedeni u tekstu djela. Iako one nisu neophodne, mogu biti interesantne za čitanje. One mogu sadržavati dopunske informacije, razne ideje, usporedbe, kritičke primjedbe i sl.* (R. Zelenika, *ibid.*).

(...) *eksplikativne napomene (explanatory footnotes) (...) služe kao dopunsko objašnjenje neke misli ili činjenice koja se navodi u tekstu: ovakva napomena, primjedba, može, po nahodaњу autora, biti od izvjesnog interesa za čitaoca; ali ona izlazi unekoliko iz okvira samog izlaganja u tekstu, pa se daje u podtekstu. U posljednje napomene se mogu unositi raznovrsne dopunske informacije, razne vrste ideja i činjenica: poređenja, kritičke primjedbe, varijante teksta i sl.* (M. Šamić, *ibid.*).

30 *One služe za upućivanje čitatelja na neki drugi izvor (bibliografsku jedinicu) koji obrađuju istu*

inkorporirane i eksplikativne napomene,³¹ itd.³²

Moja se tipologija ne oslanja samo na tehničke značajke podrubaka, pa će osim stanovitih osobina nevedenih tipologija sadržavati i neke ostale elemente koji podrupke pokazuju i u svjetlu drugačijega tekstovnoga funkcioniranja, odnosno u nekim njihovim vidljivim i onim unutrašnjim strukturama. Dopuštam svesrdno drugačiju tipologiju, ali će ova, barem priručno, predočiti funkcionalnu, sadržajnu, strukturnu i inu bit podrupka.

Najglobalnija bi podjela podrubaka bila na:

- I. tradicionalne ili relativno statično emitivne;
- II. ambivalentne ili idejno-problemski fleksibilne;
- III. denotativno semantički relativne, i
- IV. fiktivne podrupke.

I. Tradicionalni ili relativno statično emitivni podrupci.

To je ona vrst podrubaka kako ih uobičajeno shvaćamo, odnosno kako smo ih, relativno, navikli shvaćati čitačkom recepcijom. Oni imaju mala grafička odstupanja, a sadržajno se drže tradicionalnih uzanci o relativnoj kratkoći, ali to nije pravilo, i o stanovitoj nužnosti za tekst.

Takve bih podrupke podijelio na:

- redukcijske,
- deskriptivne, i
- redukcijsko-deskriptivne.

Svima trima podtipovima zajednička je relativno statična emitivnost u informativnim, referencijalnim i sličnim protegama. U svojoj strukturi tradicionalni ili relativno statično emitivni podrupci po dijelu svojih značajaka podsjećaju na one što se nazivlju dokumentarnim (izvornim) ili bibliografskim napomenama (*documentary footnotes*, *références bibliographiques*), ali i na one što upućuju na neki drugi izvor koji se bavi sličnom ili istovjetnom problematikom (*cross references*).

ili sličnu problematiku, ili na dijelove istog izvora. (R. Zelenika, *ibid.*)

(...) treća vrsta napomena sadrži upućivanja na neki drugi izvor koji tretira istu ili sličnu problematiku, ili na druge dijelove istog izvora (*cross references*) (M. Šamić, *ibid.*).

31 Smatramo da je umjesto napomena koje upozoravaju na primijenjenu literaturu u podtekstu vrlo ekonomično primijeniti sistem upućivanja brojkama (inkorporirane napomene), a napomene u podtekstu ili na kraju reda ostaviti za dodatna objašnjenja i dopune teksta (eksplikativne napomene). [Milica Gačić, *Kako izraditi završni i diplomski rad*, Zagreb 1987, str. 58.]

32 Literaturu o tome usp. u: M. Šamić, O.c., str.161-182 i R. Zelenika, O.c., str.303-309, te ostali slični radovi. Svi ti radovi, uglavnom zbog didaktičkih svrha ili namjera autora glede toga, daju idealne recepte koji su zapravo imaginarni, jer robuju idealnim uzancama koje su zapravo u svojim strukturama labilne, problematične, itd.

Valja postaviti i pitanje: zašto naziv **tradicionalni ili relativno statično emitivni podrupci**? Htio sam izbjeći složenu terminologiju, ali je ovaj put to bilo nužno, iako se u terminologiji nazire i objašnjenje.

Krenut ću redom. **Tradicionalni**, zato jer se ti podrupci susreću, u različitim verzijama/varijantama, još u najstarije vrijeme podrubne uporabe, o čemu će biti riječi glede dodirnica ili istovjetnica podrupka s referencijom, komentarom, *exemplom*, itd., ali i zato što se u njihovoj tipologiji iscrpljuju svi znanstveni i neznantstveni osvrti o njima. Naime, *samo* se ti podrupci navode kao mogući tipovi, a ne i neki ostali što su evidentni, a odstupaju sasvim konkretnom strukturom od tih određenja.

Relativno statično emitivni, zato što se strukturni modeli tih tipova, upravo nakon ovoga što sam rekao, doimlju statično, neevolutivno, s obzirom na mogućnost da njihova funkcionalnost, u kombinatorikama i inom, bude kreativnija i dinamičnija. Glede toga riječ **relativno** u tome terminu nije stavljena iz opreza, nego zbog toga što se tako evidentira kreativnost/»kreativnost« unutar uobičajenih, zadanih tipova.

aa) Redukcijski podrupci. To je ona vrst podrubaka koja obično upućuje na podrijetlo misli u tekstu; citat, navod ili što drugo potječe iz određenog izvorišta, obično knjige ili članka u časopisu, ali i ostaloga. Stoga se u podrubak stavlja ime autora, naslov teksta, naziv izdavača, mjesto izdanja, godina izdanja i broj stranice na koju se podrubak oslanja i slično.³³ Ako se radi o tekstu iz časopisa, onda se iza imena autora i naslova članka napiše naziv časopisa, njegov broj, godina izdanja i stranicu na koju se podrubak odnosi.³⁴

Ponekad su informativno nepotpuni, jer žele samo pokazati znanstveno poštenje da se autor u nekome odlomku svoga teksta poziva na tekst, knjigu, misao ili što slično drugoga autora.³⁵

U biti bi se redukcijski podrupci mogli definicijski usporediti s dokumentarnim (izvornim) ili bibliografskim napomenama, ali strukturno mogu i odudarati od njih, to jest od takovrsne namjene ili svrhe.

Primjerice, Ferdo Šišić počesto rabi podrupke kao stanovite prirodne umetke rečenicama na koje se podrubak odnosi. Takvi se podrupci doimlju kao izdvojeni dijelovi rečenica na koje se odnose, kao njihovi sastavni dijelovi. U takvim se

33 U vezi s tim, više je načina da se učine i verzije toga predloženoga modela. Primjerice: a) Miroslav Šicel, *Pregled novije hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb 21971, str. 161-162; b) M. Šicel, *Pregled novije hrvatske književnosti*, Zagreb 1971, str. 161-162; c) M. Šicel: *Pregled...*, Zagreb 1971, str. 161-162; itd. O ostalim verzijama i varijantama takva ispisivanja usp. Šamić, O.c. i Zelenika, O.c., i dr.

34 I ovdje ima više varijanta/verzija ispisivanja. Usp. Šamić, O.c. i Zelenika O.c., i dr.

35 Primjerice Franjo Bučar ima ovakve nepotpune podrupke:

¹ Elze: Trubers Briefe, 41; ili:

³ Sixt: P. P. Vergerius, 33, itd. (usp. F. Bučar, *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Zagreb 1910, str. 9 i passim; navedeni su primjeri sa str. 32).

slučajevima redukcija istodobno odnosi i na rečenicu i na podrubak: rečenica je reducirana podrupkom, koji pak sadrži reduciranu obavijest o organskom idejnom/smislenom tijeku rečenice, njezinu nastavku i slično.³⁶

bb) Deskriptivni podrupci. To je ona vrst tradicionalnih ili relativno statično emitivnih podrubaka koji ne vode računa o dokumentarnosti, reduktivnosti ili smislu za kakvu točnost ili slično. Mogao bih ih, zbog lakše recepcije, usporediti s tzv. eksplikativnim podrupcima (*explanatory footnotes*), odnosno komparativnima.³⁷

Tehnički gledano deskriptivni su podrupci ili duži, ili su kraći, ali ekspresivni. Na jednoj se od važnih prepoznatljivih razina u njih očituje autorova emotivnost, koja je temeljni emitivni fon. No, da ne bude zabune, ovdje ne spočitavam autorima emotivnost samu, nego emotivnost puku. U toj vrsti podrubaka, naime, sva se referencijalnost emitivno realizira kao emotivan istup prema kojemu problemu, tezi, i sl., ali bez nužnih dokumentarnih i inih prinosa sadržaju podrupka. Tako je emotivnost jedini emitivni sadržaj.

Ponekad takva vrst podrupka hoće na osebujuan stilistički način terminološki inačiti rečenički kontekst na koji se podrubak odnosi, a zato da bi se taj kontekst istaknuo, ili putem njega autorovo stajalište ili njegov prinos kojemu problemu, tezi i sličnome.³⁸

36 Evo dvaju primjera iz Šišića (*Hrvatska povijest, Prvi dio: od najstarijih vremena do god. 1526.*, Zagreb 1906). Prvi primjer: *Uz namjesnika bijaše još kao glavni financijski činovnik procurator A u g u s t i, pazeći na prihode carske, naročito iz bogatih dalmatinskih zlatnih i srebrnih rudnika.*¹ (Broj podrupka je Šišićev, a tekst glasi: *1 P l i n i j e p r i č a, d a s u d a l m. r a d n i c i d a v a l i d n e v n o o k o 5 0 f u n t i z l a t a.* [Str. 19]). Drugi primjer: *Posredovanjem papinskih poslanika biskupa Madalberta i vojvode Ivana bude mir i utanačen,*² (broj podrupka je Šišićev, op. M. S.) a na to se oba poslanika vrte u *Spjel*, gdje se nastavi prekinuti crkveni sabor. (Šišićev podrubak 2 za tu rečenicu glasi: *Pod nepoznatim nam inače uvjetima, ali sva je prilika, da su Bugari odstupili Hrvatima S r i j e m.* [Str. 55]).

Id.

37 Usp. npr. Šamić, O. c., str. 96-97. Valja usporediti i: Zelenika, O. c., str. 245. Potonji autor one podrupke što ih Šamić naziva eksplikativnima imenuje komparativnima, a eksplikativne napomene *služe kao dopunska objašnjenja pojedinih dijelova izlaganja, određenih podataka, informacija, stavova, činjenica ili spoznaja koji su navedeni u tekstu djela. Iako one nisu neophodne, mogu biti interesantne za čitatelja. One mogu sadržavati dopunske informacije, razne ideje, usporedbe, kritičke primjedbe i sl.* (Ibid.).

38 Za prvi slučaj podastirem dio dužeg podrupka br. 4 Viktora E. Frankla iz knjige *Nečujan vapaj za smislom* (Zagreb 1987), a u poglavlju *Determinizam i humanizam: kritika pandeterminizma*. Taj dio glasi: *4(...)* *Prije tri godine imao sam priliku razgovarati o tom pitanju sa svećenikom koji je vodio Benediktinski samostan u Meksiku i koji je tražio da se redovnici moraju strogo podvrći Freudovoj psihoanalizi. Posljedica? Samo je 20 posto njih ostalo u samostanu. Zanima me koliko bi psihijataru izabralo to zvanje i ostalo mu vjerno, da se i njih, kojim slučajem, podvrgnulo ispitivanju neurotičnosti. Neka onaj među vama, koji nema neurotičnih simptoma, bude prvi koji će mi dobaciti izazov, bio on teolog ili psihijatar.* (Str. 48).

Budući da taj Franklov podrubak spada u svojoj cijelosti ipak u redukcijско-deskriptivni tip tradicionalnih ili relativno statično emitivnih podrubaka, podastrijet ću čisti tip deskriptivna njegova podrupka. To je podrubak br. 2 u poglavlju *Prolaznost i smrtnost: Ontološka rasprava: 2* *Pretpostavka da je razmnožavanje smisao života nije točna; ako je život sam po sebi besmislen, nikada ga nećemo moći osmisliti time što ga nastojimo ovjekovječiti.* (Str. 102).

U obama slučajevima autoru podrupci takvih »modela«/modela služe za višemanje emotivnu artikulaciju idejnih stajališta. Stoga su deskriptivni podrupci ponajčešće bez racionalne ili koje ostale dokumentacije: gdje kad su žučni spor s kakvom tezom, kadšto pak impresionistički nastavak kakva stajališta. U vezi s tim, ne bih mogao reći da postoje određeni tipovi znanosti koji isključivo rabe takve podrupke, ali je razvidno da su im sklone publicističke knjige temeljene na vlastitim istraživanjima, iskustvima, sjećanjima i sličnome. Navlastito u onim znanstveno-popularnim radovima.

Deskriptivni podrupci mogu u nekim slučajevima podsjetiti na one što sam ih nazvao fiktivnima, a o kojima će poslije biti obavijesno riječi. Sličnost proizlazi iz fleksibilnosti i neobvezatnosti prema provjerenom, ili se to provjereno ne dokumentira.

Metodološki gledano postupak stvaranja deskriptivnih i fiktivnih podrubaka slična je, ali se bitno razlikuju u nakani. Deskriptivnima je nakana da emitivnost priziva na istinitost ili njezinu potkrepu a namjera je elaboraciju učiniti potpunijom ma kako emitivnost ima sužene rezultate. Nasuprot tome fiktivnima je namjera oneobičajiti poglavito beletristički tekst, to jest nakana je fingirati podrupkom i istinitost i imaginaciju istodobno.

cc) Redukcijsko-deskriptivni podrupci. Oni su, dakako, kombinacija prethodnih dvaju modela/tipova, a primjenjuju se s jednakom učestalošću. Međutim, iako su stanovita kombinacija, ili križanje podtipova, ta je vrst podrubaka sadržajno potpunija. Takvi podrupci s jedne strane daju vlastiti komentar, a s druge prizivlju i izvore na koje se to odnosi. Prizivanje je obično redukcijsko navođenje povoda za deskripciju.

Križanje redukcije i deskripcije, iako terminološki djeluje proturječno, taj podrubak čini funkcionalno efikasnijim i stilski suzdržanijim. Naime, u pravilu redukcijsko donekle neutralizira ono emotivno svojim činjeničnim prizivom, i obrnuto, ono emocionalno emitivno oplemenjuje statičnost redukcijskog. Dio takva primjera podastro sam u podrupku br. 38, a zbog potpunosti donosim i novi primjer, dakako u podrupku.³⁹

Za drugi spomenuti »model«/model (inačenje rečeničnog konteksta podrupkom) podastirem ovaj primjer. Rečenica glasi: *Glavna korist ovog iskustva jest spoznaja da je djelatnost skladanja moguće precizno opisati, tako da se ona pretvara u niz jednostavnih radnji koje slijede nekim redom, drugačije rečeno, u program⁴.* Podrubak br. 4 u toj rečenici glasi: *Zaista sam rekao aktivnost, a ne glazbenu imaginaciju.* (Michel P. Philippot, *Kibernetika i umjetnost, u: Izazov kibernetici*, Zagreb 1971, str. 245).

³⁹ *Duhovit, ali gorak osvrt na publicističku poplavu brutalnog eksploatiranja Krležine smrti vidjeti u »15 dana«, 1982, br. 1-2, Slavko KOVAČ, Nojca, str. 3-5. Dio poplave »komemorativnih« tekstova bio je ispod razine boljg ukusa i pristojnosti, dijelom čak »hrabro« usmjeren protiv pisca, koji se više ne može, a u nekim slučajevima vjerojatno i ne bi htio braniti da je živ.* (Zlatko Posavac, *Estetika u Hrvata*, Zagreb 1986, str. 286).

Kao i u Frankla, tako se i u Posavca mogu naći i bolji primjeri redukcijsko-deskriptivnih podrubaka, ali ih zbog dužine ne predočavam.

Svojom kombinatorikom između redukcijuskog (racionalnog) i emotivno emotivnog, taj tip podrubaka još više, tehnički i metodološki, podsjeća na tip fiktivna podrupka. Čak mi se i čini da je na osnovi toga modela nastao fiktivni tip podrupka. On, naime, objedinjuje znanstvenu/»znanstvenu« preciznost i slobodu interpretacije, to jest imaginacije, jer u emotivnome se slično imaginira kao i u beletrističkome, bez obzira na to što gdjekad beletrističko podsjeća na sasvim neemotivnu racionalnu konstrukciju.

II. Ambivalentni ili idejno-problemski fleksibilni podrupci.

Govoreći već o redukcijsko-deskriptivnim podtipovima podrubaka, naglasio sam ambivalenciju već samim terminološkim određenjem. No, ta je ambivalencija realizirana unutar tradicionalno zadanih formi podrupka, unutar njihove relativne statičnosti, to jest konzervativnosti inercijske kopijnosti, gole opsluživosti osnovnome tekstu.

Skupina podrubaka što ih zovem ambivalentnim ili idejno-problemski fleksibilnima zapravo sâm status/»status« podrupka, to jest njegovo ikakvo određenje, čini formalno problematičnim. Naime, u definicijama podrubaka sadržano je mnogo toga što funkcionira neovisno o podrupku, odnosno što nije, ili ne mora biti podrubak - i u konkretnom i u relativno apstraktnome smislu. Glede toga vidjet ćemo da podrubak formalno-definicijski ili strukturno korespondira s mnogim sličnim formama/»formama«, oblicima/»oblicima«, pojavama/»pojavama«, formnostima, itd.

Zbog toga učinit ću najuži izbor, kako bih pokazao velike sličnosti i male razlike, i njihove kombinacije. Odnosno, što podrubak razlikuje od pojedinog pojma u njegovoj definiciji, ili ga čini specifičnim u odnosu na njega.

Valja odmah reći da je osnovna razlika u tehnici ispisivanja, premda ne uvijek, i tu je podrubak zaista specifičan, ali to se tehničko određenje gubi u strukturnim razotkrivanjima, pak on, podrubak, može izgubiti svoj identitet - može postati fleksibilan naziv za niz svojih definicijskih sastojaka, što opet opstoje kao posebne forme.

Idem redom koji nije hijerarhijski u značenju, nego hijerarhijski u definicijskim određenjima, s tim da ću izbjegavati detaljne značajke suodrednica podrupku, jer bi me to odvelo u raščlambu svake suodrednice na način što je činim o podrupku, i bio bi to onda tekst bez kraja u doslovnom smislu, metatekstualna multiplikacija s drukčijim smislom i nakanama.

aa) bilješka ↔ podrubak. Bilješka ima više značenja, a bez obzira na to podrubak se određuje i kao bilješka,⁴⁰ pod rubom, nogom, podom, itd. Bilo bi previše

40 V. Anić, O. c., str. 31:

bilješka ž <dat. jd. bilješci, gen. mn. bilježaka/bilješki> 1. kraći ili usputan zapis 2. kratak tekst u novinama, obično sveden na obavijest Δ ~ ispod crte ono što se kao podatak bilježi ispod složenog teksta; fusnota, usp. aparat (3)

preuzetno podrubak odrediti kao isključivo bilješku upravo zbog mnogostruka značenja što ga bilješka ima, pa se tu, samo tek dijelom, približava »neodredivosti«/neodredivosti podrupka. I bilješka i podrubak imaju mnogo toga zajedničkog i različitoga, ali kako će se što shvatiti, ovisi o kontekstu uporabe tih termina.

Primjerice, glede podrupka bilješka funkcionira kao dio strukture, kao određena protega. Ako govorimo o novinskoj ili kojoj ostaloj bilješci, gubi se semantički priziv na podrubak. I sama bilješka, ako je se ne odredi pridjevom, teško je određiva u svojoj specifičnoj strukturi. Zato: podrubak jest i nije bilješka; jest kao dio miksijskih određenja, ali ne i istovjetnica, nikako inačica; obrnuta usporedba tek nikako ne funkcionira, barem ne ako se držim idealnih uzanci literature koja gotovo kategorijalno operira »čistim« definicijama.

Ne može mi u tome pomoći ni naziv *pozivna bilješka*⁴¹ budući da me on asocira na loš prijevod ili nesklapnu originalnost.

bb) aparat ↔ podrubak. Naizgled je apsurdna veza podrupka s aparatom, no, kada spomenem znanstveni i sličan aparat, dolazim do terminologije gdje se podrubak, bez obzira koliko tehnicistički zvučao, nalazi u toj kolekciji, jer: **aparat** *m* [klas. evr.] (*gen. jd* aparata) (...) 5. pozivanje na druge autore, podaci, citati, bilješke itd. u znanstvenom tekstu.⁴²

To određenje ne upućuje na to da je podrubak sam po sebi aparat, nego to da je dio znanstvenog kataloga, i tu se ne propisuje što podrubak jest u svome specifikumu, i u odnosu na koje znanosti kakva je njegova specifika, itd.

cc) napomena ↔ podrubak. Ako je napomena popratno objašnjenje, kratka dopuna, prigovor, ispravka i sl., odnosno opaska i primjedba,⁴³ onda se strukturne značajke podrupka usložnjavaju, jer ovako se sami elementi strukture u svojim odred-

B. Šulek, O. c., str. 96:

Bilješka, *stil. gr.* o p a z k a, Vormerkung*, Anmerkung*, Note*, *tal.* annotazione, nota; Notiz*, *tal.* notizia; z n a k b i l j e Ź k e, Anmerkungzeichen*; o k r a j n a b i l j e Ź k a, Marginalien*, Randbemerkung*, Seitbemerkung*, *irc.* glosse on note marginale, manchete, *engl.* marginal note, side-note; b i l j e Ź k e (*pl.*) *merc.* Formerke*, *irc.* *egl.* notes.

* Sve pod zvjezdicama pisano je goticom (op. M. S.).

Rečnik književnih termina, str. 72:

BELEŠKA je vrsta kraćeg napisa kojim se saopštavaju neki rezultati naučnog istraživanja ili neke novosti iz sveta nauke i književnosti. Od svih napisa koje ubrajamo u tzv. naučnu prozu *b.* je po obimu najuža i ima za cilj pre svega informaciju o nekoj novini. B. Mi.**

** Branislav Milijić (podrubak M. S.).

41 Usp. npr. M. Ormuš - Ž. Matijević, *Intelektualni rad, metode i tehnike*, Zagreb 1979, str. 180. Itd.

42 V. Anić, O. c., str. 10.

43 Usp. Anić, O. c., str. 368.

nicama multipliciraju, što do definicijskog upita dovode ne samo te elemente nego i njihove nositelje. Nepreciznost i ovdje radi protiv podrupka, ali jednako tako i protiv onih naziva što se podrupku pridjevaju ili kao istovjetnica, ili kao sastojak strukture. K tome, napomena, ali i mnogi ostali elementi podrubne strukture, imaju i ostala značenja. Recimo: sociološka, politička, filozofska, psihološka, itd. Pak: napomena i podrubak, primjerice u političkome žargonu, ne znače isto.

dd) nota ↔ podrubak. Kao i **bilješka ↔ podrubak**, tako i **nota ↔ podrubak** imaju slične (ko)relacije. Istovjete se i razilaze, što znači da ih netko drži istovjetnicama, a netko različnicama. No, u odnosu **nota ↔ podrubak** kao da su bliži već od svoga tradicijskoga tijeka. *Nota* je stariji naziv(nik) za podrubak, što starije rječničke i ine zabilježbe u svojim objašnjenjima i potvrđuju, a i novije, glede čega sam već spomenuo primjere na početku teksta.⁴⁴

Problem je u tome što su starija *nota* i noviji podrubak ipak imali gdjekad sličnosti u tehničkom i sadržajnoodredbenome smislu, a kadšto su se neke od tih odrednica razdvajale. Svijest o podrupku u suvremenom smislu *nota* nije u potpunosti imala, ali ga je grafički gotovo suvremeno rješavala, čak i naglašavala, primjerice u hrvatskoj starijoj književnosti u različitim oblicima.⁴⁵

Sada zalazimo u područje tzv. fiktivnih podrubaka. Naime, ono što se grafički podrubno primjenjuje u beletristici naziva se fiktivnim, za razliku od podrubaka u fakcionalnim tekstovima. Ne valja, pritom, smetnuti s uma da se u starijim uporabama podrubak više primjenjivao u beletrističkim primjerima, nešto manje u znanstvenim, a po uzancama dobne mode.

ee) opaska ↔ podrubak. Da bi se ova relacija potpuno istražila, a za to nema velike potrebe, valjalo bi mi prikazati odnose: **bilješka ↔ opaska**, **napomena ↔ opaska**, **primjedba ↔ opaska** i sl., pa onda opću komparabilnost opaske i ostalih sličnih značenja prisposobiti strukturi podrupka. Neću to učiniti zbog više razloga, od kojih sam neke i prije spomenuo. Najvažniji je taj što se tako udaljavam od osnovnoga problema koji ima tek opće zadatke, i multipliciram metatekstualne mogućnosti, odvođeci problem u apsurdne interpretacije.

Komparabilnost relacije **opaska ↔ podrubak** iscrpljuje se u onim strukturama u kojima se iscrpljuje istoznačnost, ili samo sličnost, s relacijama opaske s bilješkom, napomenom, primjedbom, itd. Važno je ovdje prisvojiti tek stanovitu razlikovnost opaske prema sličnim odrednicama, jer tako i struktura podrupka može dobiti novi, doduše mali specifikum unutar svojih čestica, to jest mikrostruktura.

44 Usp. podr. br. 11. ·

45 Tako u Zoranićevim *Planinama* nalazimo, između ostalih, i naputak *Nota*, što se prevodi kao »Zapamti« (Usp. P. Zoranić / J. Baraković, *Planine / Vila Slovinka*, Zagreb 1964). Napomene kao, primjerice, prilika, pritač, komparacija, itd., spadaju u tim slučajevima u fiktivne podrupke, ali imaju i opće osobine.

ff) komentar ↔ podrubak. Ovdje se komparabilnost gubi zbog toga jer bi valjalo upozoriti na to da i sam komentar u svojim strukturama ima specifičnosti što ga tipologiziraju, a tipske jedinice znatno se razlikuju među sobom, iako im je osnova u biti ista: radi se uvijek o komentaru.⁴⁶ Zbog toga komparabilnosti valja priskrbiti općenite odrednice komentara⁴⁷ kako bi se uspostavila relacija **komentar ↔ podrubak**.

Nezgodna je u tome što u takvoj komparabilnosti podrubak opstoji tek kao formnost (broj, zvjezdica, tekst ispod ruba, i sl.) a ne i forma. S druge strane, komentar dobiva jednu od svojih prijetvorbenih formi. U vezi s tim može se zaključiti da komentar jest jedan od oblika podrubne iskazivosti, potvrđujući fleksibilnost neodredivosti samoga podrupka, koja se, opet, povećava tada kada bih, primjerice, specificirao tipove komentara.⁴⁸

Komentar se ovdje određuje kao podrubak u svom funkcionalnom smislu: jedna forma/»forma« izricanja poslužila je kao funkcionalan stil fleksibilnosti podrupka, što je slučaj, većinom, i s ostalim usporednicama. Za moju uporabu te su naznake dostatne, zbog toga jer bih u suprotnome potrošio prostor metatekstualnosti što bi se ograničilo na strukturu komentara.

gg) apel ↔ podrubak. Kao i komentar, i apel ima multiplikativne referencije, stoga ću se i ovdje držati globalnih odrednica što su u mojoj pragmatškoj službi.⁴⁹ Ali, isto tako, mogu i neka specijalistička određenja pridonijeti onome što apel kao podrubak može biti.⁵⁰

46 Usp. F. Bömer, *Der Commentarius*, Hermes 81/1953, str. 210-250.

47 Usp. primjerice:

komentar, -ara *lat.* (commentarius - spis, bilješke, dnevnik) objašnjenje ili tumačenje nekog teksta, knjige ili događaja; primjedbe za objašnjenje; bilješka, izvještaj; osvrt na neki događaj; (...) [V. Klaić, O. c., str. 711-712].

komentar *m* [klas. evr.] <gen. jd komentara> 1. objašnjenje ili tumačenje nekog teksta [~ Biblije] 2. osvrt na neki tekst, događaj ili osobu; primjedba [duhovit ~] (V. Anić, O.c., str. 270).
Itd.

48 Usp. primjerice: *Uvod u književnost*, Zagreb ³1983, str. 454-455; *Rečnik književnih termina*, str. 364: **KOMENTAR** (*lat. commentarius* - zapisnik, podsetnik) - reč je kalkirani prevod gr. *ῥητορικὸν*, i označavala je službene beleške državnih službenika. U prenesenom značenju počeli su je upotrebljavati oni koji su beležili svoje uspomene kao osnovni materijal za docnije pisanje istorije (Sula, Ciceron, Cezar). Cezarovi *k.* o građanskom i galskom ratu su nesumnjivo stilski osmišljeno delo, u kojem se dosledno neguje jednostavno izlaganje, precizan izraz i izvesna težnja ka objektivnom, nepristrasnom iznošenju činjenica. Kao takvi, njegovi su *k.* postali školski uzor *lat. proze*, i jedan od osnovnih školskih tekstova u humanističkom obrazovanju. U filološkom smislu, *k.* označava beleške (ponekad čitave studije) uz stare ili suvremene tekstove. Ovakav tip *k.* razvio se u poznom → **helenizmu** i u čitavom antičkom svetu u doba rim. carstva, i početke ima u ranoj helenističkoj filologiji (v. → **aleksandrijska škola**). Bili su većinom gramatički (v. → **gramatičari**), ali je bilo i *k.* stilističkoga tipa, ili kontekstualnih objašnjenja (npr. uz filofske ili dramske tekstove). Sem ovakvog, stručno shvaćenog *k.* u modernoj književnosti je *k.* čest postupak destrukcije žanra i simptom tzv. → **otvorenog dela**. S. S. (Svetlana Slapšak).

49 Primjerice: **apel**, 2. *mn.* *apela franc.* (od *lat. appellare* - zvati) 1. poziv, zov; 2. pozivanje na ...; (...) [V. Klaić, O. c., str. 84].

50 Usp. *Uvod u književnost*, str. 455.

Kao podrubak apel se rabi uglavnom u posebnim prigodama kao evokativna odrednica, pa u nekim slučajevima može asociirati, kolidirati, istovjetiti se i sl., s deskriptivnim i redukcijско-deskriptivnim podtipovima onih podrubaka što ih nazvah tradicionalnima ili relativno statički emitivnim podrupcima. Pritom valja lučiti denotativnost apela od njegove multiplikativne konotativnosti, jer se jedino tako mogu lučiti modeli odnosa **apel ↔ podrubak**. I ovdje valja primijetiti zamjenu forme i formnosti s obiju strana relacije **apel ↔ podrubak**.

hh) referencija / referencijalnost ↔ podrubak. Nedvojbeno je da je podrubak referencija barem u svojoj temeljnoj globalnoj strukturi, a otuda i referencijalnost u izvanjezičnome pojmu. Stoga mi valja priopćiti tek to da je referencijalnost u imanenciji podrupka, a ona na stanovit način, ili čak na određen, upućuje na pragmatiku razinu svih protega podrupka što sam ih dosad spomenuo, a i onih što će biti dalje naznačeni. Zato takva njegova smislenost korespondira s više razina, pa i s jezikoslovnom.⁵¹ Odnos o kojemu pišem⁵¹ pomoći će mi u eksplikaciji nekih ostalih relacija. Primjerice, relacije **redundancija ↔ podrubak**.

ii) redundancija ↔ podrubak. Ta je osobitost u kontradikciji s nekim (pod)tipovima podrubaka. Recimo, redukcijским, ali i verzijama/varijantama ponekih od ostalih što se spominju.

Redundancija podrubaka gdjekad je *contradictio in adjecto*, jer: redundancija nije mjerljiva svim mogućnostima zalihosti. Zalihost ne ovisi o količini podataka, nego o zalihosti referencijalnosti kojega od njih. Glede toga podrubak kao redundancijski egzemplar dijeli sve fleksibilnosti svoje zadaće i sve fleksibilnosti pojma zalihosti.⁵²

51 **referent, -ncija, -ncijalan** (1) U filozofskoj LINGVISTICI i u SEMANTICI, naziv za entitet (predmet, stanje, stvari, itd.) u spoljnom svetu na koji se odnosi neki jezični (ZRAZ; na primer, referent REČI *stolica* je predmet »stolica«. Isti termin se nalazi i u dvočlanoj analizi ZNAČENJA (reči - stvari) i u tročlanoj (reči ~ pojmovi ~ stvari). Istaknuto je da pojam **referencijalnog značenja** pati od više ograničenja, između ostalog zato što mnoge reči nemaju nedvosmislenih referenata (npr. *treba, otkako, određeni član*), i što se na isti referent može uputiti pomoću nekoliko različitih jezičnih izraza, koji uopšte ne moraju biti SINONIMI (npr., pokazujući na knjigu, možemo reći *To je knjiga, To je odgovor, To je sva literatura, To je skandal* itd.). U pokušaju da se izbegnu ova ograničenja predloženi su drugi termini, kao DENOTACIJA ili EKSTENZIJA. U lingvistici se obično pazi da se razlikuje znanje o svetu od znanja o jeziku: vanjezički pojam »referencije« u kontrastu je sa unutarjezičkim pojmom SMISLA - osobine koja se zasniva na značenjskim odnosima između LEKSICKIH JEDINICA i REČENICA. (...)

(2) U GRAMATIČKOJ analizi termin **referencija (reference)** često se upotrebljava kao oznaka za odnos identiteta koji postoji između gramatičkih JEDINICA: kažemo npr. da se neka ZAMENICA »odnosi« ili »upućuje« (engl. *refers*) na neku IMENICU ili IMENIČKU SINTAGMU. Kada je takva referencija usmerena ka ranijem delu DISKURSA, možemo je nazvati »upućivanje unazad« (*back-reference*) ili ANAFORA; analogno tome, referencija ka kasnijim delovima diskursa naziva se »upućivanje napred« (*forward-reference*) ili KATAFORA. (...) [David Crystal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd 1988, str. 223].

U načelu, podrubak bi imao biti sama zalihost temeljnoga teksta, ali, kasnija će tipologija to pokazati, ta zalihosnost može korespondirati kao osnovni sadržaj nekoga novoga tipa podrupka (: denotativno semantički relativni). Osim toga u redundanciji temeljnoga (»denotativnoga«) teksta, opet, proizlazi metatekstualnost (multiplikativnost, itd.), jer već zalihost osnovnoga teksta, što rabi podrubak, ima interpretativnu zalihost, koja se potom poziva na podrubačnu pripomoć, (na)vijest, priziv, poziv, interpretaciju, itd.

K tome, redundancija je također jedna od osobina podrupka, što se ne da svesti samo na svoju osobinu, nego korespondira s komparabilnošću ostalih značajki, prepliće svoja značenja, ali gledana zasebno pruža mogućnost posebna interpretativnog prostora, kao, uostalom, i ostali komparabilni elementi tipa $n^{1,2,3}$, itd. ↔ **podrubak**. Razvidno će to biti kada bude riječ o transfusnotnome/krozpodrubnome prizivu onih osobitosti što jesu podrubak ali se nazivlju drugačijim imenima (*motto*, perikopa, naziv za arak, godinu izdanja, za sve intelektualne prizive s oznakama, itd.).

jj) marginalija ↔ podrubak. Marginalija po svojoj definiciji možda najviše priliježe određenju podrupka.⁵³ S jedne strane priliježe tradiciji takvoga ispisivañja. Stari su pisci na marginama stranica svojih djela ispisivali marginalije što su ih smatrali važnim za upućivanje na osnovni tekst, tojest na neki njegov dio, pa su marginalije, osim svoje uputstvene zadaće, imale i ulogu podnaslova, motta, didaskalije, itd.⁵⁴ I

53 Primjerice:

(...) **marginalije** (*mn. ž. roda*) - primjedbe na rubovima knjige ili rukopisa, »rubne zabilješke« (Krsto Špoljar). [V. Klaić, O. c., str. 847].

MARGINALIJA (prema lat. *margo*) - Beleške ispisane na rubovima ili sa strane rukopisa ili štampanog teksta. Često su *m.* bile filološki komentar uz rukopise, ali su mogle biti bilo koja vrsta zabeleške. *M.* u širem značenju označava sve što je uzgredno, manjeg značaja, po strani u nekom književnom opusu. Označava čak i neku vrst → **eseja** u kome se dodiruju uzgredne teme, ili se naizgled uzgred piše o nekim važnijim (...). Rukopisne *m.* nekih pisaca su takvog značaja da se ponekad štampaju uz tekst. S. S. (S. Slapšak). [*Rečnik književnih termina*, str. 410].

54 Tako će, primjerice, postupiti Franjo Glavinić u djelu *Historia tersattana* (In Vdine, MDCXLVIII.):

*Nicolò Fran-
gepano fece
cingerla fan-
ta Cafa di
traui, e tauo-
loni* (:str. b2)

*Don Aleffan-
dro Curato
di Terfatto
parte per
Oriente*
(: lbid)

*Il Conte Ste-
fano ottiene
fanità de gli
occhi per ha-
uer fatto vo-
to alla Chie-
fa Terfatta-
na.* (: str. 52),

itd.

ovdje se postavlja pitanje u kojoj je mjeri marginalija - marginalija i podrubak. Očito je da marginalija može obavljati zadaću podrupka, odnosno da može biti podrubak i tada kada izričito nije naznačena kao podrubak.

Glede toga marginaliju smatram pretečom današnjega podrupka u svim elementima, čak i onda kada se marginalija shvaća u simboličnome smislu, to jest kada formom nije podrubak nego žanr koji svojim naslovom, skromno ili neskrumno, upućuje na neko predmetskotematsko, izričajno ili koje ostalo područje eseja, prikaza, književne bilješke,⁵⁵ itd.

kk) Relacija **marginalija ↔ podrubak** može pridonijeti usporednicama s ostalim odnosima koji neznatno variraju elemente struktura: **pritač/prilika (primjer)**⁵⁶ ↔

Ili Zoranić u *Planinama* s nizom naznaka, uputa podnaslova, itd. Primjerice:

<i>Hisce tem- poribus no- tanda*</i>	<i>Sedam lit u- ljubavi**</i>	<i>Res est sol- liciti plena timoris amor. Ovidius.***</i>	<i>Oculus meus de- pravatus est animam meam. Jeremias.****</i>	itd.
--	-----------------------------------	--	--	------

* P. Zoranić, *Planine*, Zagreb 1964, str.39.

** O. c., str. 41.

*** O. c., str. 42.

**** O. c., str. 45.

55 Takav je primjerice tekst *Književne bilješke* Frana Supila (: Crvena Hrvatska, 15/1889, str. 4), gdje on na osnovi interpunkcijske uporabe* detektira određena kretanja u hrvatskoj književnosti, navlastito glede pjesme u prozi. Taj se tekst doima kao margina ili podrubak složenije raščlambe, ali funkcionira i kao samostalan tekst bez tih mogućih predodžaba. To i jest jedna od osobina podrubaka, poglavito onih što su na rubu određenja da budu deskriptivni ili pak denotativno semantički relativni.

* *Mnogo se mlagijih »sila« javlja u našoj lijepoj knjizi - tu pjesnika, pripovijedača, ali najradije - pjesnika u prozi. Ne poput Turgenjeva, Bog očuvaj, površnije, simboličnije, nejasnije, a po tom, čini se, »dublje«. Sitne kritice i pričice, pune točkica (levo ovako:) ili critica (-----) s riječima osamljenim, tamo amo razbačenim, koje za većinu niti šta znače, niti predstavljaju.*

56 Tipično je to primjerice u Marka Marulića, jednako u *Juditi* kao i u *Davidijadi*[#]. Zapravo je to tipična navada srednjovjekovnih *exempla*^{#*}, što se djelomično modificirala, ali je u biti ostala strukturno ista kroz mnoga stoljeća i poslije srednjega vijeka.

Proces pjesničkog preoblikovanja pripovjedne građe Marulić je s posebnom brigom i umješnošću intenzivirao razvedenim usporedbama, kojih u *Juditi* ima 17, označujući ih u komentarima terminom *prilika*. Slično je postupao i u *Davidijadi*, gdje ih nalazimo 32, obilježene na margini teksta kao *comparatio*. Sklonost takvoj figuri tipična je za vergilijansku epiku (...) [Mirko Tomasović, *Marko Marulić - Marul*, Zagreb 1989, str. 136].

#* *Exempla* je relativno problematičan žanr budući da opslužuje ostale, primjerice propovijed, ali i druge. Funkcijski restlovi *exempla* razvidni su do današnjih dana u književni i izvanknjiževni tekstovima. Inače, pod *exemplom* se podrazumijevaju kratke priče, anegdote i sl., ali sa zadaćom da čudoredno potkrijepe misao koju autor želi afirmirati, ilustrirati i sl. *Exempla* je u antičkoj retorici jedan od osnovnih retoričkih

podrubak; didaskalija⁵⁷ ↔ **podrubak; motto**⁵⁸ ↔ **podrubak; digresija**⁵⁹ ↔ **podrubak; perikopa**⁶⁰ ↔ **podrubak; oznaka arka**⁶¹ ↔ **podrubak; vodeni (i ostali)**⁶² **znakovi** ↔

dokaza, pa i ovdje možemo nazrijeti podrubne začetak. Po Aristotelu, primjerice, svi se primjeri u govorništvu dijele na entimenu (retorički silogizam) i *exemplu*/primjer (retorička indukcija). Kao *exempla* rabili su se svakakvi žanrovi i podžanrovi, ali navlastito (pseudo)povijesni tekstovi, dijelovi mitova, pjesničkih djela, basni i sličnih za *exemplu* instruktivnih tekstova. Neki su primjeri skupljeni i u zbirke, od kojih je najglasovitija ona Valeriusa Maximusa*. Ugledajući se na njegove primjere nastajale su kasnije slične knjige, mijenjajući djelomično koncepciju tipologiziranjem tema i sl.

* Valerius Maximus (prva polovina I. st. n. e.) autor je djela *Facta et dicta memorabilia* (*Glasovita djela i izreke*), što se sastoji od 9 tomova, a posvećeno je caru Tiberiju. Djelo je strukturirano tematski, po predmetu, potom na rimske i nerimske (poglavito grčke) primjere. Vjerojatno se ugledao u Cicerona i Ovidija. Sva je namjera usredotočena na podastiranje čudorednosti.

57 Didaskalija je, kao i marginalija, definicijski vrlo slična suvremenu shvaćanju podrupka, i u tradicijskome^x i suvremenome^{xx} poimanju didaskalije.

^x U staroj Grčkoj didaskalijom se nazivao zapisnik o kazališnom natjecanju (agon). Sastavljao ga je neki član državnog vrhovništva (arhont), koji je bio organizator agona. Zapisnik je sadržavao ime arhonta, blagdan u čiju se slavu natjecanje održavalo, imena dramskih pisaca i horega koji su se natjecali, naslove izvedenih drama, imena glumaca koji su sudjelovali u predstavama, članove ocjenjivačke komisije i, dakako, rezultate toga natjecanja. Aristotel se izgleda inspirirao tim zapisnicima pišući svoje djelo *Didaskalije*, sačuvano u ostrišcima. Kao podaci o uprizorenju dramskih tekstova tretiraju se didaskalije u aleksandrijsko vrijeme, pisane većinom prema Aristotelovoj koncepciji. Još više okolišnih podataka (način izvođenja drama, podaci o glumcima, itd.) nalazimo u didaskalijama iz rimskoga razdoblja.

^{xx} Deo dramskog teksta, obično stavljen u zagradu ili štampan drugim tipom slova, koji ima »pomoćnu ulogu« (B. V. Tomaševski) da reditelja i glumce ili čitaoca upozna sa izgledom scene, odnosno ambijentom u kome se odvija dramska radnja, i da objasni postupke (mimiku, gestove i mizanscen) koji prate dijaloge i monologe. To su obično kratki, jednostavni, faktografski dati opisi, a samo u retkim slučajevima (M. Krleža, *Legende*) didaskalije su pisane poetskim stilom i imaju stvarnu literarnu vrednost. P. L. (P. Lazarević) [*Rečnik književnih termina*, str. 120].

58 *Motto*, bez obzira na to što naviješta osnovni smisao pismenskog uratka, zapravo je, baš zbog toga, »interpretacijski ključ« koji funkcionira kao podrubak. Stoga se u vezi s tim može postaviti i relacija **interpretacija** ↔ **podrubak**. Dakako, i ta relacija ima komparabilne elemente u odnosu **motto** ↔ **interpretacija**, i sl.

59 Ta me relacija dovodi do novoga odnosa **ekskurs** ↔ **podrubak**, **epizoda** ↔ **podrubak**, **floskula** ↔ **podrubak**, itd. Polazeći od odrednica antičke retorike, digresija bi se mogla odrediti i kao odstupanje od glavne teme umetanjem posebnih misaonih cjelina koje uvijek nisu u svezi s »glavnom temom«. Upravo to približava digresiju, kao opći i poseban pojam, označju podrupka, ali jednako tako, opetujem, pridonosi fleksibilnosti upućivanja na izoglose/izohipse različitih/sličnih-istih pojmova, to jest na strukturu jednoznačnu neodredivost podrupka, ali jednako tako i zamjenskih formi što ga čine.

60 Ovdje perikopu valja shvatiti kao izbor, kao ulomak, kao nešto što funkcionira kao podrubak i može biti jednako sažet dio cjeline (stanoviti *Zusammenfassung*) i predložak za proširenje izlaganja na što se podrubak odnosi. Perikopa tako nudi i formu i sadržaj kojima u nekoj od relacija možemo osvjetliti višeznačnost podrupka. Glede toga, na simboličkome i likovnome smislu, mogao bih postaviti i relaciju **titla** ↔ **podrubak**. Titla, naime u starim grafijama (glagoljskoj, primjerice) služi kao obavijest da je neko slovo ispušteno, ili su neka slova ispuštena, to jest riječ je titlom sažeta. U tom je slučaju titla podrubna poruka o cijelosti riječi i njezinu potpunom značenju.

I u filmu se može upozoriti na izravnu podrubnu relaciju **title cards** ↔ **podrubak**, **mutacija** ↔ **podrubak**. Unosi to i specifikacije, a svaka od njih komparabilno korespondira s podrupkom i njegovim značajkama, bez obzira na apstraktnost ili konkretnost odnosa. U to može spadati dubliranje (naknadna sinkronizacija,

podrubak; skriveni i neverbalni kodovi⁶³ ↔ (neverbalni, skriveni, itd.) **podrubak; concetto** (kao osnovni pojam)⁶⁴ ↔ **podrubak; citatnost-kopijnost-intermedijalnost-intertekstualnost - perifraza - parafraza, itd.**⁶⁵ ↔ **podrubak; replika**⁶⁶ ↔ **podrubak;**

dubbing), podnaslovljivanje (*subtitling*) i komentiranje (*voice over*, »glas preko slike«) [Usp. *Filmska enciklopedija*, 2. L-Z, Zagreb 1990, str. 366].

61 Arci se označuju više-manje standardno, a tek vanjskom pojavnošću podsjećaju na podrupke, ali bez obzira na to kodovi, ma kako bili funkcionalni, upućuju na podrubne značajke.

Arci se označuju različito. Primjerice: brojem i nazivom knjige (*), imenom autora, naslovom knjige i brojem arka (**), brojem i naslovom knjige, s time da se nakon dviju stranica pojavljuje broj arka sa zvjezdicom (***), a može biti i knjiga koje te oznake nemaju(****). U svim slučajevima što su spomenuti, kao i u onima gdje je to drugačije tiskovno izvedeno, podrubnost označuje tehničku funkcionalnost i uzance tiskarstva.

(*) 2 Stara indijska književnost (: Radoslav Katičić, *Stara indijska književnost*, Zagreb 1973, str. 17).

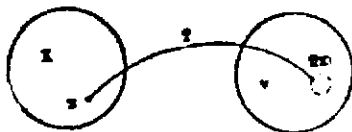
(**) Lozovina: Povijest talijanske književnosti. I. 2.

(***) 6 Hrvatska književnost; 6* (: Mihovil Komboj, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb 11961, str. 81 i 83.

(****) Usp. npr. Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb-Ljubljana 1987.

62 Ovdje spadaju godine izdanja koje knjige predočene i u svojim opetovanim kombinacijama (npr. 121995), filigranske oznake na predmetima izrađenim od plemenitih metala (podaci o količini karata zlatnog prstena, o onome kome je predmet darovan, itd.), pečati i njihova tipološka odrednica (izgled, poruka, smisao, recepcija) i sl. Vodeni znakovi na papiru kroz povijest također imaju svoje, naoko skrivene, kodove na osnovi kojih se može mnogo toga dekodirati što i nije u izravnu odnosu s rukopisom koji je »u pitanju«. Skriveni kodovi, k tome, opstojе kao operativni dio kompjutorskih programa, a i tamo funkcioniraju kao podrupci. Usp. idući podrubak.

63 Ovdje će svakako spadati neverbalne realizacije i slikovni podrupci koji nisu neuobičajeni navlastito u stripu. Pak će se poglavito to odnositi na psovke i njihovu slikovnu realizaciju u stripu, na gnjev i sl., odnosno na kombinaciju oblačića u stripnome kvadratu i podrupku kvadrata koji je tu da objasni ono što je u oblačiću, ili čak izvan njega. (Usp. prethodni podrubak.) Tipični su oni slikovni podrupci što se odnose na tzv. egzaktnе znanosti, ali to nije pravilo, što potvrđuje idući primjer:

(: Josip Brkić, *S-k-i-c-a z-a o-k-o*, u: *Slovo razlike*, Zagreb 1970, str.67).

64 *Concetto* je samo paradigma mogućih skrivenih kodova. Naime, ono što *concetto* predstavlja za pjesništvo, u svim jasnoćama i, jednako, u multipliciranoj interpretativnosti, njegova paradigma može predstavljati za niz pojava u detektiranju podrubaka koji nisu izravno vidljivi, a i kada su čak grafički markirani, odaju stanovitu nužnost »čitanja između redaka«, ne u smislu političkome i sličnome, nego u smislu hermeneutičkome.

65 Ovdje valja početi od antičkih i srednjovjekovnih iskrivljenih originala (: *abolitio, rasura, interpolatio, acta depravata, acta interpolata, acta alterata*, etc.) do fiktivnih originala. Te mogućnosti, stavili ili ne sa strane suvremeni svjesni *postupak*, pružaju velike mogućnosti podrublačnoj realizantnosti. Taj način realizacije izravno ulazi u bit strukture fiktivnih podrubaka, a ovdje je tipologijom naznačena mogućnost koja nadilazi beletrističku konceptualnu potrošnju. (U vezi s tim usp. npr. Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 31991, str. 169-170 i passim. U toj knjizi usp. i o filigranima i vodenim znakovima, kraticama, i sl.).

refren⁶⁷ ↔ podrubak; predmetni registar, registar pojmova, rječnik naziva⁶⁸ i sl. ↔ podrubak; naputak⁶⁹ ↔ podrubak, itd.

Što u osnovi pokazuju tipovi ambivalentnih ili idejno-problemskih fleksibilnih podrubaka? Osim ambivalentnosti kao opće pojave indikativno je to da je u toj kategoriji podrubaka njihova struktura određena formom naznačenih realizacija, a da se sam podrubak svodi na formnost, na svoju ukazljivu pojavnost, ne i na originalnu izvedbu, ako se preuzimanje forme u funkcionalne svrhe ne shvati kao oformljivanje specifične strukture.

Upravo ambivalentni ili idejno-problemski fleksibilni podrupci pokazuju pravu strukturnu bit podrubaka: kameleonskom se prisvajanju strukture pridaje uglavnom formnost, to jest opća forma grafičkoga predočavanja. Ne mora uvijek biti tako.

Ako se tekstualni *in*-kodovi predoče kao zasebne cjeline,⁷⁰ kao samostalni tekstovi, bez obzira na to što već od naslova nadalje implicitno ili čak eksplicitno

66 Primjerice u dijaloškom pjesništvu, prikazanjima, suvremenim dramama, katekizmima, replika može funkcionirati kao semantički podrubak, a to najčešće i jest. Ovdje je vrlo očita semantička multiplikativnost, što te žanrove zapravo strukturno i određuju. No, ne spadaju tu samo beletristička djela, negoli i starija djela s područja znanosti, kakvo je npr. srednjovjekovno djelo *Lucidar*.

67 Slično kao replika u dramskim žanrovima podrubno (ali mnogo puta i sasvim drugačije) funkcionira i refren u svim pjesničkim realizacijama, s tim da ta realizacija ne podrazumijeva samo »materijalno« provedene refrene, negoli i one idejne, pa takve (uvjetno nazvane) idejne refrene možemo povezati s končetožnošću i sličnim domišljajima. To me navodi da, barem u podrupku, upozorim na podrubnu fleksibilnost (i fleksiju) mnogih ovdje spomenutih odnosa, jer jednako uvjerljivo funkcioniraju i kao strukture fiktivnih kodova.

68 Ti registri mogu biti različito koncipirani: neki mogu imati zadaću lakšega snalaženja u tekstu ili knjizi, pa je uz njihov naziv naveden i broj stranice gdje se mogu naći (gdjekad se broj koje stranice otisne masnijim slovima što upozorava na to da se na toj stranici više govori o kojem od navedenih pojmova, ili je tamo osnovna njegova odrednica⁶⁶, itd.); neki takvi registri, kazala i rječnici sadržavaju na kraju teksta ili knjige i temeljnu odrednicu pojma⁶⁷, itd.); kadšto, broj stranice gdje se o tom pojmu piše ili se spominje. Ne mora se u tim registrima uvijek raditi samo o pojmovima, nego i imenima (kazalo imena), a i kombinaciji koja istodobno daje i kazalo imena i kazalo pojmova, pa i nazive djela što se u knjizi spominju⁶⁸. Glede toga, može se gdjekad govoriti i o odnosu kazalo, sadržaj (gdje je što, itd.) ↔ podrubak, jer imamo znatan primjer deskriptivnih kazala, sadržaja i sl., deskriptivnih na taj način da funkcionalno djeluju kao podrubne bilješke⁶⁹. Ovdje spada rječnik kratica i sl.

⁶⁶ Primjerice: Milivoj Solar, *Ideja i priča*, Zagreb 1974, str. 272-275.

⁶⁷ Primjerice: *Strukturalizam* (zbornik), Zagreb 1970, str. 256-260.

⁶⁸ Primjerice: *Uvod u književnost*, Zagreb 31983, str. 771-818.

⁶⁹ Primjerice u: Francesco de Sanctis, *Povijest talijanske književnosti*, Zagreb 1955, str. 733-747.

69 Takvi su napuci u fiktivnim podrupcima npr. u pjesništvu oznake *poj željno, rujer, sonetto doppio* i sl.

70 Takav je, naprimjer, tekst: Jozo Dujmušić, *Dr. Antun Radić proti dru Tomi Maretiću*, Nastavni vjesnik, sv. 1-6/1939-1940, str. 222-238. (pretpisak iz Viena za g. 1899, str. 456-457, 566-568, 584-585, 599-601, 615-616, i 629-631). Taj se tekst može shvatiti kao *in*-kod u cjelokupnu korpusu jezikoslovne problematike kojom se bavio Antun Radić, kao *in*-kod u razmatranju cjelokupna njegova djela, raščlambi njegova djela unutar određenih dijelova razvitka hrvatskoga jezikoslovlja, politike, itd. To je zapravo sudbina mnogih sličnih tekstova, uključujući i ovaj moj o podrupku. Moj se tekst može shvatiti kao *in*-kod

upućuju na podrubne značajke, mogu se shvatiti kao podrubne cjeline na tragu onih podrubaka što sam ih nazvao denotativno semantički relativnima. Slično je i s osamostaljenjem *passim*-kodova, iako oni mogu i formno prilijegati podrubnu prilijeganju strukture.

Ako bih podastirao sličnost spominjanih podtipova ambivalentnih ili idejno-problemski fleksibilnih podrubaka s onima što slijede, denotativno semantički relativnima, onda je ona u stanovitom načelu problemske samostalnosti, odnosno formne zaokruženosti i tematske parcijalizacije, koja je imanentna jednako znanstvenim i umjetničkim (književnim) tekstovima. Kod onih koji slijede (denotativno semantički relativni podrupci) cjelovitost je *in*-kodske strukture zaokruženija, to jest toliko osamostaljena da takvi podrupci, bez obzira na dužinu, mogu funkcionirati i kao samostalne tekstualne cjeline, što bi mogle imati i vlastite podrupke, te tako multiplicirati podnožni funkcionarioj.

Usporedba bi se tih dvaju tipova u simplificiranu odnosu mogla svesti na relaciju **opaska** (ambivalentni ili idejno-problemski fleksibilni podrupci) ↔ **ogled** (denotativno semantički relativni podrupci, metaeseji). I ovdje su kontaminacije česte, kao i u svim tipovima/podtipovima podrubaka bez obzira na kojoj se osnovi temeljila njihova tipologija: formi, funkcionalnosti, znanstvenoj podložnosti, i sl. Osim toga već sama moguća relacija (**opaska** ↔ **ogled/metaesej**) može nametnuti multiplikativnost same tipologije i svesti je na krajnju relativnost.

III. Denotativno semantički relativni podrupci.

U nekim značajkama, uglavnom komparabilnosti, odredio sam ih na kraju prethodnog poglavlja. To su oni podrupci koji funkcioniraju kao samostalni *in*-kodovi, iako to ne znači da se ne uklapaju u opću podrubnu sliku osnovnoga teksta. Međutim, budući da su stvarani na načelu *in*-kodske samostalnosti, oni su mogli biti i podrupci kojeg ostalog tipa ili podtipova. To jest, oni istodobno funkcioniraju kao samostalne cjeline u svezi s nekim naznačenim problemom osnovnoga teksta, ali se jednako tako ponašaju kao redundantna cjelina što, gdjekad ili često, svojom formnom i strukturnom (npr. književnopovijesnom ili esejističkom) zalihošću retardira više razina i protega osnovnoga teksta, te tako još više upućuje na svoju posebnost.

Funkcija retardacije nije im poglavito pravilo. U nekim slučajevima pripomažu cjelovitu, to jest lakšemu, percipiranju problema što ga osnovni tekst obrađuje.

unutar proučavanja problematike aparature znanstvenih i beletrističkih, to jest umjetničkih, djela, ali i kao *in*-kod glede relativnosti formi određenih književnih ili njoj na rubu tekstovnih pojava, itd. Osim toga, oba spomenuta teksta, kao i mnogi slični, jednako tako u sebi sadržavaju *passim*-kodove kojima se mogu pridjenuti slična svojstva, ali s ponešto drugačijim funkcionalnim i formnim učinkom. To je zbog toga što *passim*-kodovi već funkcioniraju kao veće ili manje, više ili manje ovisne cjeline u gradbi *in*-kodova, odnosno u njihovu parcijalnu ili cjelovitu razabiranjju.

No, u obama slučajevima takvi podrupci u denotativnom se određenju odnose kao relativna formna nužnost. Naime, ako je, primjerice, bilješki, opasci, marginaliji, itd., »ukradena« struktura da bi opslužila podrubnu formnost, ovdje ni (»ukradenom«) strukturom ni podrubnom formom, pada što je podvedena ta struktura, ne odgovara predodžbama o katalogu prisvajanja.

U slučaju denotativno semantički relativnih podrubaka mogu govoriti s jedne druge protege prisvajanja: iako su takvi podrupci pod brojem, zvjezdicom ili kojim ostalim za podrubak identifikacijskim znakom, oni ne upućuju na podrubak, nego na ogled, širu opservaciju (književnopovijesnu, filozofsku, itd.), bez koje bi osnovni tekst ili mogao ili se, zbog strukturno-tematske veze, mogu shvatiti kao, obvezatni ili neobvezatni, *passim*-kodovi samoga osnovnoga teksta.

Ovdje je zanimljivo da postojanje *passim*-kodova kao podrubaka nikad ne dovodi do stvaranja podnožnih *in*-kodova, jer bi u tom slučaju to stvaranje dovelo do veće udaljenosti podrubaka i osnovnoga teksta. Stvorile bi se dvije zasebne cjeline, dva osnovna teksta od kojih jedan preuzima drugi kao tekstološki podrubak, bez obzira na to koliko te strukture *in*-kodova funkcionirale na tematskoj i izvedbenoj razini.

Vrlo ilustrativan primjer denotativno semantički relativnih podrubaka nalazimo, primjerice, u tekstovima i knjigama Svetozara Petrovića,⁷¹ ali i drugih (npr. Darka Kolibaša⁷²).

71 S. Petrović u radu *Problem soneta u starijoj hrvatskoj književnosti* (Rad JAZU 350/1968, str. 5-303) ima osnovni tekst od 5-100. stranice, a slijedi ostatak teksta sitnijim slovima (pod naslovom *Dodatak, Napomena o bilješkama i spisku citiranih tekstova*). U tim podrupcima nalazimo tekstove što potpuno odgovaraju mojem opažaju o denotativno semantički relativnim podrupcima, od onih što predstavljaju autorove osobne natuknice o definiranju pojedinih pojmova i termina, određenju nekih razdoblja, utjecajima, itd., do raščlambe pojedinih djela, autorskih osobnosti i sl. Tako su koncipirane i ostale Petrovićeve knjige i tekstovi.

Neku vrst miksijske između tih i ambivalentnih ili idejno-problemski fleksibilnih podrubaka nalazimo, primjerice, u tekstu Pavla Pavličića *Sesta rima u hrvatskoj književnosti* (Rad JAZU 380/1978, str. 77-225), u već spominjanim knjigama Z. Posavca *Estetika u Hrvata*, M. Solara *Ideja i priča*, i mnogim ostalima.

Ti tipovi i podtipovi podrubaka zapravo su stanovita suprotnost tzv. *Harvardskom sustavu*, iako je diskutabilno i pokoje njegovo određenje, primjerice: »U tekstu *prvih verzija rukopisa* uvijek je pogodno citate upisivati po tzv. *Harvardskom sustavu*. Navede se prezime autora (bez inicijala) te godina u kojoj je informacija objavljena. Tako se upisan citat kasnije najlakše nađe i prepozna. Najzgodnije je taj sustav primijeniti i u konačnoj verziji rukopisa jer tada, posebno u *Uvodu i Diskusiji*, cijeli stavci mogu biti prepuni imena i godina. To otežava čitanje i razumijevanje, jer čitatelj mora preskakivati po nekoliko redaka da bi započetu rečenicu dovršio. Druga je nepraktičnost *Harvardskoga sustava* što se citatima povećava broj riječi i time produžuje članak.« (Usp. Vlatko Silobričić, *Kako sastaviti i objaviti znanstveno djelo*, Zagreb 1983, str. 55).

72 U njega valja usp. tekstove iz rane faze izlaženja časopisa *Pitanja*, ali i neke tekstove tiskane u knjigama (primjerice *Ekonomija iskazivanja i pathos distancije*, u: *Hrvatska mlada kritika*, Split 1970, str. 197-225). Karakteristično je za njegove tekstove (ali i tekstove nekih drugih, npr. Josipa Brkića) da su semantičko višeznačni hermetiziranjem i redukcijom opisa, itd., što karakterizira i njegove podrupke. Stoga njegovi i slični tekstovi naprosto traže multipliciranje podrubaka, ali i multipliciranje podrupcima osnovnoga teksta.

U ovaj bi tip podrubaka spadali i mnogi inkorporirani podrupci.⁷³ Znači, oni neizravno označeni, ali možda slovno ili kako drugačije markirani u samome tekstu: tehnički ili smisljeno.

Inkorporirani podrupci imaju dvojnu komparabilnu sastojinu: s jedne strane oni uvijek ne mogu stajati samostalno, iako su relativno samostalan tekst, i, s druge strane, oni vazda žive od osnovnoga teksta. Nemaju, naime, pretpostavke potpuno samostalne opstojnosti zbog toga jer im nedostaje ogledno invokativna tekstura, jednako tako i epiložna (obje su, naime, sadržane tek u osnovnome tekstu), a inkorporirani tekst u pravilu nema eksplikativnih ambicija, osim onda kada dođe do nesporazuma, kakav je primjerice onaj primjer F. Kurelca.⁷⁴

Nesporazumi i sporazumi s podrupcima, njihovi tipovi/podtipovi, odstupanja i sl., ne moraju proishoditi nužno iz autorova neznanja. Podrubak, osim što živi od (pan)miksija svojih struktura, jednako tako svoju formnost, formalnost, konvenciju ili njezinu suprotnost, itd., duguje svojoj povjesnosti. Podrubak, ma kako se zvao kroz povijest i na ma koji tehnički ili idejni način bio tekstološki, ili kako drugačije realiziran, slično govori o sebi i svome razvitku, kao i o miljeu (sociološkom, znanstvenom, beletrističkom, pismenskom, itd.) u kome je nastajao.

U vezi s tim, ako bih relativizirao temu o kojoj pišem, morao bih podrubak nazvati/definirati načinima na koji se to radi i s pojmovima/terminima koji uopće nisu vezani za podrubak. Naprimjer: jezik je podrubak čovjekove ukupnosti; podrubak je sve jezično i izvanjezično znakovlje što se odnosi na što osnovno/temeljno, itd.

S toga bih stajališta mogao podrupcima označiti arheološke nalaze, ostriške, rukopise, itd. Znači, sve ono što podrubno, ali važno i vrijedno, svjedoči o kojem vremenu, zajednici i sastojcima tih pojmova. Međutim povjesnost se ne očituje samo u takovrsnim podrubnim osnovicama sociološke, socijetalne, političke, umjetničke i slične naravi. Podrubak se unutar tih gotovo kategorijalnih poimanja realizira kao mikrostruktura i metamikrostruktura, pak tako svoju povjesnost podrubak može očitovati kroz iskazivanje književne, znanstvene i sl. mode, može govoriti (ili svjedočiti) o ukusu pojedinih razdoblja, epoha, povjesnih i stilskih formacija, o tipovima referencijalne svijesti i obavijesti, o didaktičkim protegama, itd., itd. Nije li pisačka pogreška (s dvama Az) na *Bašćanskoj ploči* stanovita vrst viševrсна podrupka, koja je i danas znanstveno intrigantna za neke. Itd.

To pokazuje da podrubak, ne samo dvaju posljednjih spominjanih tipova, pokazuje stanovitu samovolju na nekočkim razinama: priliježe tekstu, odupire mu se, prisvaja strukture drugačijih oblika u svoju formnost, kroz vlastitu povjesnost multiplicira svoja osnovna značenja i tako, ponekad, kulturološki »bježi« osnovnome tekstu,

73 Usp. podrupke 19-22 ovoga teksta, ali i »passim - prostore« oko njih.

74 Usp. podrubak 20 mojega teksta.

nadilazi ga općom referencijalnošću iako to podrupku nije bila recentna namjera u vrijeme ispisivanja. Poprima, nadalje, formnosti što mu nisu podložne, po kojima se temeljno ne raspoznaje. Formno, na kraju, ulazi i u lijepu književnost kao važan sastojak modernosti, neuobičajenosti (ali i navike istodobno), itd. To jest, osvaja nove forme barem svojom formnošću.

IV. Fiktivni podrupci.

Fiktivni su podrupci oni koji formno ulaze u lijepu književnost (poeziju i prozu, uglavnom), ali im funkcija nije ista kao u ostalim tipovima neumjetničkih tekstova, čak i onda kada, naprimjer u faksijalnim tekstovima, nastoje postići maksimalnu sličnost s nefiktivnim podrupcima.

Glede toga imamo tri osnovna podtipa fiktivnih podrubaka:

- onaj što u formnoj kopijnosti želi persiflirati samu bit podrupka i tako pridonijeti stvaranju nove strukture u službi književnosti, odnosno očuditi književni tekst⁷⁵;
- onaj što svojom fiktivnošću oponaša istinski model podrupka kako bi on pridonio faksionalnoj namjeri beletrističkog teksta⁷⁶;

75 Uzet ću kao primjer dva teksta iz pjesništva. Jedna pjesma Zvonimira Mrkonjića u zbirci *Opšcenacija* (Zagreb 1982, str. 20) ima naslov *jer od početka tog dana bijaše duboka noć*¹. Taj naslov ima podrubak koji glasi jednako kao i naslov: *Jer od početka tog dana bijaše duboka noć*.

Vlasta Uršić (*Stolen Pictures, Stoke-on-Trent 1977*) stavlja napomene poslije pjesama. Te su napomene okrenute tome da podastru neka značenja iz pjesama što su nepoznata engleskom govornom području, ili da uputi na što drugo što će pridonijeti točnoj recepciji njezinih pjesama.

U Maria Suška (*Priručnik za poeziju, Rijeka 1994*) podrupci ispod pjesama s oznakom napomene pridonose tome da djeluju isključivo tekstualno, to jest poetski, pa je ovdje oznaka o napomeni višeznačno, ponajprije, ironično i sl. podložna.

Itđ.

Dakako, ponešto drugačijega sa karaktera podrupci koji nisu fiktivni a primjenjuju se u književnosti i sličnim umjetničkim tekstovima. O njima sam već nešto napisao opisujući tehničku uporabu podrubaka. To su oni podrupci koji objašnjavaju što nepoznato u kojemu stihu, upozoravaju na nekritičko ili novo čitanje nekoga teksta, navlastito starijega, podsjećaju na mjesto nastanka kojega djela i zgrade u vezi s tim, itd. Iako ti podrupci u osnovi nemaju fiktivne značajke, gdje se zbog svoje specifične, neprimjerene i sl. uporabe mogu doimati i kao fiktivne, barem u emocionalnoj i općoj emitivnoj protegi. Još više takvih značajki mogu donijeti npr. pjesnički tekstovi gdje sâm autor objašnjava na što, ili na koga se odnosi pojedini stih, kitica, cijela pjesma, itd. Ako je tekst ponešto stariji i s arhaičnijim stilskim i jezičnim običajima, takvi pjesmotvori, a i ostala djela, mogu osim obavijesti referirati i humor, ironiju i sl., što nije bila prvotna nakana referenta/autora (ili koga ostaloga). Stoga se i u toj referencijalnoj protegi ogleda povjesnost fusnote, mijene njezine strukture, referencijalnosti, književne mode, časopisnih uzanci i svega onoga što je u njemu.

76 Ovdje kao paradigmatički primjer valja spomenuti J. L. Borgesa, koji je od podrupka i sličnih fiktivnih oblika (citata, falsifikata, kopijnosti, intertekstualnosti, itd.) zapravo učinio poetski svoj temelj pisanja po ispisanome, pisanja iz ispisanoga, itd. Upravo ta fiktivnost, koja pretendira »zamijeniti«/zamijeniti fakticitet (ali kao pravu bit književne faksionalnosti), učinila je to da se u novije vrijeme tim ključnim obratom, u nekim razmatranjima o književnosti, ona dijeli na onu do Borgesa i onu poslije njega, a upravo na osnovi fleksije shvaćanja stvarnosti koja je istodobno i *fiction* i *faction*. Nije to prvi učinio Borges, ali je on tu koncepciju učinio dosljednom poetološkom uzanom.

Jedna od »podpoetika«/podpoetika pretvaranja faksionalnosti u fiksionalnost jesu i različite koncepcije pisanja memoara, biografija, tzv. romana istine, i sl. (Capote u *Hladnokrvnu ubojstvu*, Mailer u knjizi o

- onaj koji intermedijalnošću prinosi određenu shvaćanju podrupka⁷⁷.

glumici Monroe, itd.). Začetke možemo tražiti još u dalekoj prošlosti, ali je moda navlastito bila raznolika u doba tzv. povijesnog romana, kronika osoba, itd.

Pisanje po ispisanoime može se shvatiti i u tehnički drugačijem tipu, u tipu emendacije, to jest svojevrsnu »ispravljanju«/ispravljanju teksta shvaćenu kao kreativni čin. Obično se to izvodi grafičkim rješenjima/intervencijama, ali i samim prinošenjem nečijega, ili nekoga, tuđega teksta koji u novome kontekstu, poglavito pjesničkome, funkcionira u drugačijim ili drugotnijim značenjima.

Više primjera za potonje možemo naći u već spomenutoj zbirci Zvonimira Mrkonjića gdje su i indikativne dvije pjesme s naslovima *Emendacija I* i *Emendacija II* (O. c., str. 39-40). Prva ili slikom labirinta, ili pak rukopisom imaginarna cenzora »ispravlja« predložak na koji se grafički i referencijalno oslanja. Tako je taj tekst istodobno dosljedan u emandacijskoj ukazljivosti i viševrsan u referencijalnoj interpretativnosti. Jednako tako djeluju i neki drugi tekstovi iz te knjige, s time da u njima nema intervencija: sama se intervencija sastoji od konteksta preslikana teksta i konteksta što mu ga donosi kontekst knjige, njezina koncepcija, njezin okoliš, itd.

Emendacijski je, primjerice, organiziran uknjiženi projekt Josipa Stošića. On je na glasovitu poemu S. Mallarméa *Bacanje kocki nikad neće ukinuti slučaj* (Zagreb 1976) upečatirao vlastiti emandacijski slovni korpus, od naslova (Josip Stošić, *Nacrti za pet mojih i jednu vašu pjesmu*) do intervencija unutar Mallarméovih pjesama, koje su intervencije, iako podrubno intonirane, svojevrsno »nukanje« čitatelja da i sam bude sutvorac emandacijskog procesa, ako ništa a ono u multiplicitarnosti čitanja. Npr.:

IMENUJTE STVARI KOJE VOLITE, PONOVI TE RIJEČI
KOJIM IH OZNAČUJETE, AKO VAM SE KOJA OD NJIH
NE SVIĐA, POSTAJE MOJA PJESMA:

(»Mallarmé«/Stošić, O. c., str. 2b)

AKO STE POMISLILI DA NEKA VAMA NEPOZNATA RIJEČ
ZNAČI NEŠTO DRUGO NEGO ŠTO ZAPRAVO ZNAČI,
OSTVARILI STE MOJU PJESMU.

(O. c., str. 3b)

⁷⁷ Intermedijalnost sam zapravo dotaknuo pišući o emandacijskim zahvatima. Iako ponekad intermedijalno bude emandacijsko, ono baš u tom značenju ima i svojstva podrupka. Niz je primjera takve naznake fiktivnih podrubaka: od (u)porabe notnih sustava kao pjesama, inkorporiranja tih sustava u prozne i poetske tekstove, slovne i ostale montaže, itd.

Može se postaviti pitanje: što je tu u intermedijjskoj realizaciji podrubno, podnožno, okrajno, itd.? Osnovni odgovor bio bi: upućivanje na što, moguća referencijalnost, emandantnost koja je u imanenciji nekih tipova i podtipova podrubaka, odnos koji objašnjava stajalište prema knjižnoj/knjiškoj koncepciji, egzibicionizam, izvanknjiževni kontekst koji se »uvlači« u klasično shvaćenu ustrojbu književnog djela, želja da se destruiira osnovni tip književnog priopćavanja, itd.

Neki se intermedijalni, i slični, zahvati u književnim djelima, navlastito u pjesništvu, ukazuju kao podrubna indikacija spomenutih, sličnih, ili podjednakih namjera. Tamo je skriveni, višeznačni i ini referencijalni kod zapravo podrubne strukture. On prenosi značenja i ostalo što podrubak strukturu donosi na način da »skrivenim«/skrivenim ili otvorenim kodovima preuzima njihove strukture, tek djelomič-

Unutar podastrijete diobe moguće su još koje tipološke mogućnosti, kao što su metatekstualne, intratekstualne, intertekstualne, itd. nakane. Tada se tekst »pisan po napisanome« može držati podrupkom slična ili različita koncepta.

U ovim opservacijama nemoguće je a ne vratiti se podtipologiji ambivalentnih ili idejno-problemski fleksibilnih podrubaka. Kako god se oni realiziraju u nefektivnim tekstovima, tako se realiziraju u svojim strukturama i kao fiktivni podrupci, što je razvidno u samoj fleksibilnosti (žanrovskoj i ostaloj) književnoga teksta.

Većina od relacijskih dijelova⁷⁸ komparabilnosti s podrubkom kreće od književnih oblika (negdje i žanrova) koje je prihvatila ostala pismenska i pisamska realizacija. To se može pratiti još od najranijih dana uporabe pisma, simbola, ideja i svega ostaloga vezanog jednako za podrubak i našu uljudbu.

C)

Ovom su se tekstovima mogle dodati i veće mogućnosti s područja glazbe (notni sustavi, navlastito u ranoj i suvremenoj glazbi), paleografije (slikovna pisma i sl.), matematičkih i sličnih znanstvenih znakova, likovnih umjetnosti (freske, mozaici, shvaćanje figure i perspektive kroz povijest, suvremeni strip, novinske reklame, referencije dizajnerskog oblikovanja, muzeji i antimuzeji, arhitektonska rješenja, kompleksi i materijali, monete, poštanske marke, pečati, grafiti, itd.), kompjutorskih sustava i jezika, službenih spisa raznih institucija, ornatnih shema dvorskih, političkih i ostalih ceremonijala, političkih i žargonskih jezika uopće, sustava rječnika skarednih riječi i fraza, slikovnih rječnika, itd.

Valjalo se zaustaviti iz više razloga, a glavni od njih je beskrajan novih kodifikacija, tipologija, širenja (i gubljenja) definicija te skretanje u potpunu relativnost, koja je već zamjetna u pojedinim odsječcima moga teksta, ali to ne znači da im se neću vratiti - upravo zbog toga.

no skrivajući formnost, jer podrubne »nakane« zapravo na taj način hoće upozoriti na sve mogućnosti strukturalnih i formnih prijetvorbi.

Kjednu: intencija podrupka postaje transtekstualna i transmedijska nakana da podrupkom ostane sve osim temelja referencijalnog poziva. No, nije isključeno da će se s vremenom pojaviti i takvi književni tekstovi gdje će se *in-kodovi* (i *passim-kodovi* koji će nastojati postati *in-kod*) predočiti u dvama strukturalno različitim i paralelnim tekstovima koji će korespondirati jedan s drugim, ali neće biti nužno da se jedan drugim razumije, ili da koji od njih bude klasična potpora. To će biti gotovo potpuno osamostaljenje podrupka, ako ne doživi bitne mijene koje će funkcionalizirati njegovu razumljivost, (ko)relacije, sasvim određene strukture, sasvim određenu komparabilnost, granice multiplikativnosti, granice čistoće/»čistoće« osnovnoga teksta, itd. No, hoće li tada osim funkcionalne zadanosti podrubak biti istodobno ozbiljan dio znanstvenog aparata, ali i kreativna igračka autora?

⁷⁸ Usp. cijeli odlomak ovoga moga teksta pod naslovom II. **Ambivalentni ili idejno-problemski fleksibilni podrupci**, napose potpoglavlje kk.

SUMMARY

Milorad Stojević

GENERAL VIEW OF FOOTNOTE

The text deals with footnote, its technical description, functional purposes and it also gives typology with structural division of certain types as well as their application in science and art. Marginal meanings of certain elements of the structure of footnote are also presented in text.